SERVEON
BESTUURSONDERSTEUNING
PROJECTMANAGEMENT

ECONOMISCHE ANALYSE

REGIO DE LIEMERS

Colofon

Versie: definitief

16 januari 2019

Gemaakt door: Serveon beleid en advies, Matthijs Beute

Opdrachtgevers: gemeenten Zevenaar, Montferland, Duiven, Westervoort, Doesburg

INHOUDSOPGAVE

Inhoudsopgave _____1

Leeswijzer _____2

Samenvatting _____3

1. Inleiding _____5

2. Doel van de analyse_____7

3. Cijfers en trends _____9

4. Sterkte zwakte analyse _____16

5. Keuze voor vijf thema's_____22

6. Logistiek en maakindustrie _____26

7. Arbeidsmarkt _____28

8. Vrijetijdseconomie _____31

9. Retail _____34

10. Energietransitie en circulaire economie _____37

11. Ruimtelijke ontwikkelagenda _____39

12. Uitvoeringsprogramma _____40

LEESWIJZER

Indeling hoofdstukken

In de inleiding en het tweede hoofdstuk is beschreven waarom deze analyse is opgesteld, hoe dat heeft plaatsgevonden en wat het centrale doel is. Tevens is beschreven hoe wij in de Liemers de regionale economie willen versterken en hoe wij daar met elkaar aan willen samenwerken.

In hoofdstuk 3 zijn de cijfers en trends in kaart gebracht. Wat is de huidige situatie van de economie in de Liemers? Vervolgens is aan de hand van een sterkte-zwakte analyse (hoofdstuk 4) de keuze gemaakt voor een vijftal thema's. De thema's zijn mede tot stand gekomen tijdens het proces (interviews, gesprekken, werksessie. In hoofdstuk 5 is toegelicht waarom deze vijf thema's voor de Liemers belangrijk zijn en waarom deze als kans worden gezien. In hoofdstuk 6-10 zijn de thema's uitgewerkt en voorzien van doelen. Hoofdstuk 11 geeft aan waarom het belangrijk is om deze thema's de komende jaren ook ruimtelijk te vertalen zodat er voldoende ontwikkel mogelijkheden blijven in de Liemers. De activiteiten die bij de thema's horen zijn weergegeven in een uitvoeringsprogramma (hoofdstuk 12). Complete cijfers per gemeente, verslagen van bijeenkomsten, literatuurlijst, etc. zijn opgenomen in de bijlagen.

Doelenboom

De analyse is opgebouwd aan de hand van een doelenboom. Als eerste staat het algemene doel centraal. Daaronder zijn vijf strategische thema's voor de Liemers benoemd. Deze thema's bevatten doelen. De doelen zijn vertaald in activiteiten die zijn opgenomen in het uitvoeringsprogramma.

SAMENVATTING

Aanleiding

Eind 2017 is door de gemeenten Zevenaar, Montferland, Duiven, Westervoort en Doesburg besloten om een gezamenlijke economische visie op te stellen. De visie heeft een scope tot 2030. Recente en toekomstige ruimtelijke en economische ontwikkelingen vereisen een gezamenlijke aanpak om zo maximaal te kunnen inzetten op een duurzame economische samenwerking. Deze analyse zal worden gebruikt als onderbouwing voor de visie. De visie komt niet in de plaats van bestaand lokaal beleid maar beoogt samenhang en focus aan te brengen in regionaal perspectief. Door samen te werken en door te kiezen voor een aantal centrale thema's versterken wij de regionale economie.

Doelstelling

Er is al jaren sprake van een goede regionale economische samenwerking in de Liemers. Zowel tussen de overheid, het onderwijs en het bedrijfsleven worden diverse projecten (zoals Liemers++ en LILA) aangejaagd en de diverse beleidsagenda's (zoals het Regionaal Programma Werklocaties en het rapport van Radar) op elkaar afgestemd. Soms ontbreekt echter de integrale afstemming. De analyse en de visie brengen focus aan met daarbij één integraal doel: het stimuleren van duurzame werkgelegenheid in de Liemers.

Proces

De analyse is in de periode februari -december 2018 tot stand gekomen door middel van een interactief proces. Tijdens het proces is deskresearch gedaan naar de cijfers, trends en ontwikkelingen. Daarnaast zijn er gesprekken gevoerd met vertegenwoordigers van het bedrijfsleven, onderwijs en de gemeenten. Tijdens diverse bijeenkomsten (sessie met leden van Lindus, ambtelijke bijeenkomsten, raadsledendiscussie bij Lindus en een brede werksessie met vertegenwoordigers van de drie O's) is uitgebreid inhoudelijk gesproken over de thema's en de verbeterpunten. Uiteindelijk stellen de college's van B&W en de gemeenteraden de economische visie vast.

Vijf thema's

Het centrale doel en de ambities willen wij bereiken door de focus te leggen op een vijftal voor deze regio centrale thema's. Dit zijn logistiek en maakindustrie, retail, vrijetijdseconomie, arbeidsmarkt en de energietransitie.

Bestuurlijke slagkracht

De regio bestaat uit vijf gemeenten, veel grotere en kleinere ondernemersverenigingen, koepelorganisaties, onderwijsinstellingen en samenwerkingsverbanden. Om allemaal gezamenlijk te kunnen werken aan de centrale doelstellingen is veel en soms intensief overleg nodig. De uitdaging van de regio ligt in het eenvoudig en overzichtelijk houden van de bestuurlijke en ambtelijke structuren. Het streven is om geen nieuw bestuurlijk gremium in het leven te roepen maar wel om op efficiënte wijze de slagkracht te vergroten.

Er blijkt voldoende draagvlak in de Liemers om de regionaal economische samenwerking daadwerkelijk een stap verder te brengen en bijvoorbeeld de relevante bestuurlijke overleggen over de arbeidsmarkt en economie samen te voegen. Als toekomstbeeld kan een gezamenlijk besluitvormings- en uitvoeringsorgaan “Huis van de Liemers” worden genoemd. Een plek waar verschillende overlegstructuren, projecten en betrokken instanties elkaar ontmoeten. In eerste instantie zou dat het samenvoegen van de Liemerse Economische Raad, het Platform Onderwijs en Arbeidsmarkt, Liemers++ en het portefeuillehoudersoverleg Economische Zaken kunnen zijn.

Ruimtelijke ontwikkelagenda

We zien veel mogelijkheden om aan de hand van de economische visie de werkgelegenheid in de Liemers zowel kwantitatief als kwalitatief verder te laten groeien. Groei van de werkgelegenheid betekent ook dat de regio moet beschikken over voldoende bedrijventerreinen en de juiste programmering in de woningbouw. We willen voorkomen dat er de komende jaren onvoldoende ruimtelijke mogelijkheden zijn voor economische groei. Daarom verdient het aanbeveling om de economische ontwikkelingen op integrale wijze in de regio op elkaar af te stemmen en te vertalen in een integrale ruimtelijke ‘ontwikkelagenda’ (omgevingsvisie) voor de Liemers.

Uitvoeringsprogramma

De vijf thema’s zijn vertaald in een voorstel voor een uitvoeringsprogramma. Dit uitvoeringsprogramma is bedoeld als een ‘rollende agenda’ voor de komende jaren zodat er bewust gekozen kan worden voor het uitvoeren van de acties en welke partijen daar aan mee doen. Er is bewust voor gekozen om het uitvoeringsprogramma in deze analyse niet te vertalen in een financiële paragraaf. Dit omdat de diverse thema’s en voorstellen in verschillende stadia van uitvoering zitten en er in sommige gevallen nadere afstemming nodig is met de betrokken partijen over de wijze waarop de activiteiten worden uitgevoerd.

1. INLEIDING

1.1 Regionale samenwerking versterkt de economie in de Liemers

De economische bedrijvigheid en de werkgelegenheid zijn in de Liemers de afgelopen jaren gegroeid. Om deze bedrijvigheid vast te houden en waar mogelijk te laten groeien wil de regio zich richten op de verdere verbetering van het ondernemersklimaat, vestigingsklimaat en de bereikbaarheid. De gemeenten willen gezamenlijk optimale omstandigheden creëren waarin het bedrijfsleven zich verder kan ontwikkelen. De gezamenlijke afspraken leggen wij (beleidsmatig) vast in de visie.

De visie schetst een beeld waar de Liemers in 2030 economisch gezien wil staan en hoe wij dat gaan bereiken. We gaan uit van de eigen kracht, positie, identiteit en onderlinge samenwerking. Het prettig kunnen wonen en leven in de Liemers wordt daarbij als randvoorwaarde gezien: het sociale culturele kapitaal in de Liemers draagt immers ook bij aan economische voorspoed.

Daarbij is het van groot belang de aandacht en de energie niet te versnipperen. De meerwaarde van een economische visie Liemers is dan ook het aanbrengen van focus van het economisch beleid voor deze regio tot 2030.

1.2 Proces om te komen tot deze visie

Het initiatief om deze economische visie op te stellen komt van de gemeenten maar het is ook een wens van ondernemers en onderwijs. Mede daarom willen de gemeenten een visie waarin ondernemers en onderwijs zich moeten herkennen. Om die reden is de visie op interactieve wijze tot stand gekomen. In de periode februari - oktober 2018 zijn op diverse manieren alle partijen betrokken bij de discussies en inhoudelijke keuzes. De volledige weerslag van deze bijeenkomsten, interviews en gesprekken treft u in de bijlagen.

Happy hour Lindus

Een mooie start van het proces was een bijeenkomst bij Lindus in februari 2018 waar ca. 85 aanwezigen op diverse stellingen mochten reageren[1]. Ook is die avond gevraagd waar de gemeenten zich op zouden moeten richten als het gaat om regionaal economische samenwerking. Meedenken en samenwerken scoort het hoogste. Ook wordt aangegeven dat men goede dienstverlening en minder regels zeer op prijs stelt.

[1] Zie bijlage voor het verslag

Interviews ondernemersverenigingen

Naast diverse bijeenkomsten[2] zijn interviews gehouden met vertegenwoordigers van vijf MKB-verenigingen. Men was enthousiast over het feit dat de gemeenten tot een gezamenlijke visie wilden komen en daar actief bij betrokken zijn. De verslagen van de interviews zijn opgenomen in de bijlagen.

Raadsledendiscussie

Op donderdag 24 mei 2018 organiseerde Lindus een raadsledendiscussie. Niet alleen de raadsleden van de vijf Liemerse gemeenten ontvingen een uitnodiging, ook de portefeuillehouders waren welkom. Doel van deze avond was de nieuwe bestuurders en raadsleden bekend te maken met voor ondernemers belangrijke onderwerpen. Ruim 60 bestuurders en ondernemers waren deze avond bijeen gekomen. Na de opening gingen de aanwezigen in kleine groepjes in gesprek. Een van de onderwerpen was de Liemerse samenwerking en The Economic Board. Deelnemers waren unaniem van mening dat het voor een ondernemer niet uit zou moeten maken in welke Liemerse gemeente hij woont of werkt. Samenwerking is van belang om niet onder te sneeuwen ten opzichte van Arnhem en Nijmegen.

Maar samen optrekken geldt niet alleen voor gemeenten, ook voor ondernemers. Ondernemers zouden volgens de aanwezigen meer gewezen moeten worden op de consequenties van niet-samenwerken. The Economic Board zet zich in voor economische groei in de regio. Ondernemers zijn bereid tijd en energie te investeren om hier aan bij te dragen. Wel zijn ondernemers van mening dat er geen nieuw bestuurlijk ‘gedoe’ bij moet komen zoals een gemeenschappelijke regeling.

Brede werksessie

Afsluitend onderdeel van het proces was een meer inhoudelijke werksessie op 28 juni 2018. Tijdens de bijeenkomst zijn de vijf centrale thema’s aan de hand van thematafels besproken met een afvaardiging vanuit het onderwijs, overheid en bedrijfsleven. De Liemerse ondernemersverenigingen, koepelorganisaties, onderwijsinstellingen, bestuurders en betrokken ambtenaren waren uitgenodigd. Er waren 38 personen aanwezig die hebben bijgedragen aan een constructieve middag. In de bijlagen treft u het volledige verslag. De opbrengst is integraal verwerkt in de analyse en uitvoeringsagenda. Sommige punten als aanbeveling, andere punten als constatering of ambitie voor de toekomst. De aanwezigen vonden het belangrijk om in deze setting regelmatig met elkaar in gesprek te blijven. Het feit dat er over economische samenwerking gesproken wordt en dat men elkaar kent en weet te vinden in de Liemers is net zo belangrijk als de inhoud!

[2] Zie bijlagen.

2. DOEL VAN DE ANALYSE

2.1 Doel van de analyse in de Liemers

Er is al jaren sprake van een goede economische samenwerking in de Liemers. Tussen de overheid, onderwijs en het bedrijfsleven worden diverse projecten aangejaagd en de (beleids-)agenda's op elkaar afgestemd. Daarnaast zijn er de nodige thematische initiatieven, al dan niet op commerciële basis, die bijdragen aan de algemene economische ontwikkeling. Denk bijvoorbeeld aan de Liemers helemaal goed!, Liemers ++ en de Groene Alliantie. Soms ontbreekt echter de integrale afstemming op deze projecten vanwege de complexiteit van de onderwerpen of de veelheid aan initiatieven en belangen. Niet elk project of initiatief heeft hetzelfde doel. Deze analyse en de visie brengen focus aan met daarbij één integraal doel voor ogen:

het stimuleren van duurzame werkgelegenheid in de Liemers.

Bij alle partijen leeft het besef dat regionale samenwerking (niet alleen in de Liemers, maar ook met de omliggende regio's) essentieel is om resultaten te boeken en daadwerkelijk toekomstbestendige allianties te smeden. Breder en grensoverschrijdend denken, elkaar succes gunnen en samenwerken: dat zijn de ingrediënten voor een succesvolle regio.

2.3 Wijze van samenwerking

Regionale samenwerking is belangrijk voor het aantrekken van hoogwaardige werkgelegenheid, een beter leefgebied en het gebruik maken van elkaars kennis, kunde en netwerk. Als overheid, ondernemers en onderwijs (de drie O's) gezamenlijk kunnen wij het geluid van onze regio beter laten horen, ook bij provincie of de rijksoverheid. De lokale overheid alleen heeft weinig directe invloed op de economie en de werkgelegenheid. Als "triple helix" partners gezamenlijk hebben wij hierop veel meer invloed. Een goed voorbeeld hiervan is de keuze om de bestuurlijke portefeuilles arbeidsmarkt en economie te combineren en meer in samenhang met elkaar te benaderen. Activiteiten waarvoor draagvlak bestaat hebben prioriteit, en de nadruk ligt op uitvoering. Quick wins gaan we niet uit de weg. Wij gaan voor een lange termijn samenwerking in de Liemers met zo eenvoudig mogelijke structuur (governance).

2.4 Samenhang met bovenregionaal beleid

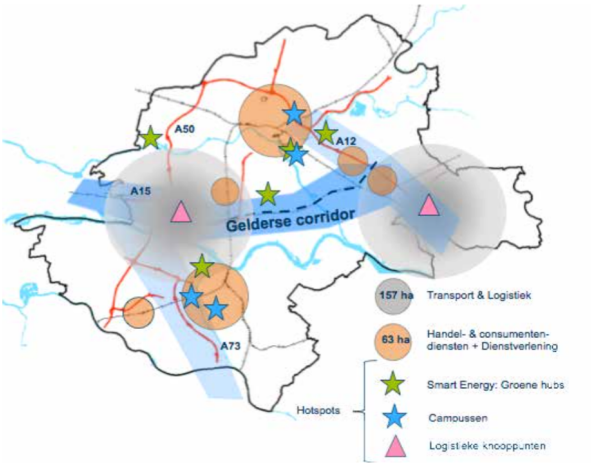
Voor de regio Arnhem-Nijmegen is een ‘ruimtelijk economische beleidskaart’ gemaakt op basis van regionale ambities waarop de strategische punten (vertaald in ruimtelijke effecten) staan. Het programma heeft de volgende doelen:

1. Nieuwe ruimtelijke programmering moet bijdragen aan de optimalisering en versterking van de regionale economische kracht en ruimte bieden aan nieuwe ontwikkelingen.
2. Flexibel te kunnen inspelen op de vragen uit de markt (ondernemers, ontwikkelaars/ beleggers), de sterkste locatie te koppelen aan de marktvraag (de bedrijvigheid), en een toename van de werkgelegenheid.
3. Daarbij is goede ruimtelijke afstemming voor het vestigen van bedrijven noodzakelijk om verspilling van ruimte in de regio te voorkomen.

In de regionale investeringsagenda Arnhem-Nijmegen is gekozen voor drie programma’s:

1 Ruimte voor werk, kennis en innovatie in Health en Energy
2 Slimme duurzaamheid
3 Bruisende Binnensteden aan de Rivier

Naast deze focuspunten zet de provincie ook in op logistiek. Dit is relevant voor de Liemers. De “Gelderse Corridor” is één van de gebiedsopgaven in Gelderland. Logistics Valley wil meer werkgelegenheid halen uit het goederenvervoer langs de A12 en A15, de Betuweroute en de grote rivieren. Doel is om investeringen te focussen op logistieke ontwikkeling en de cross-over met landbouw. Er wordt daarbij primair ingezet op de drie knooppunten binnen de provincie Gelderland (Medel/Tiel, ‘Knoop 38’: het gebied tussen Valburg, Elst, Oosterhout en Slijk-Ewijk en als derde Emmerich/ Montferland/Zevenaar). Het derde gebied is gelegen in de Liemers. De Liemers is goed aangehaakt op programma 1 en 2. We sluiten aan op de regionale benadering.

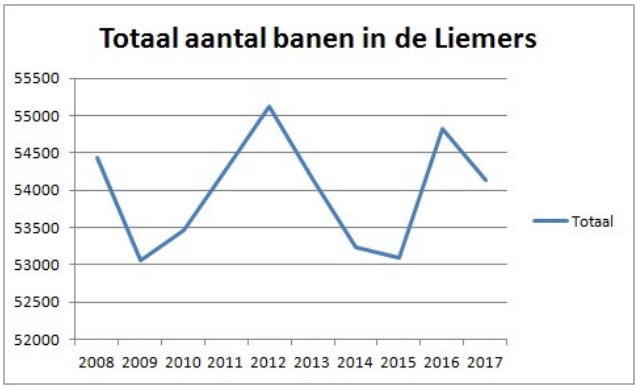
Afbeelding: Ruimtelijk economische beleidskaart, Bron: Regionaal Programma Werklocaties

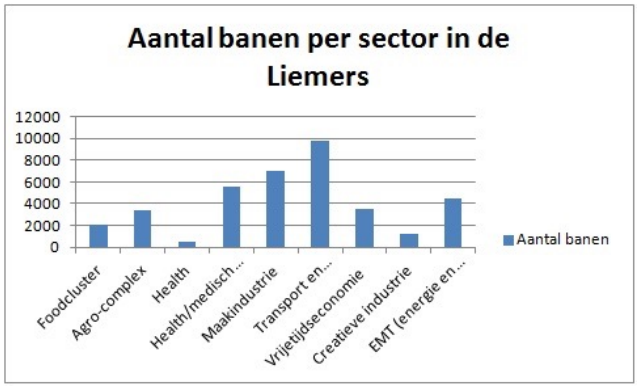
3. CIJFERS EN TRENDS

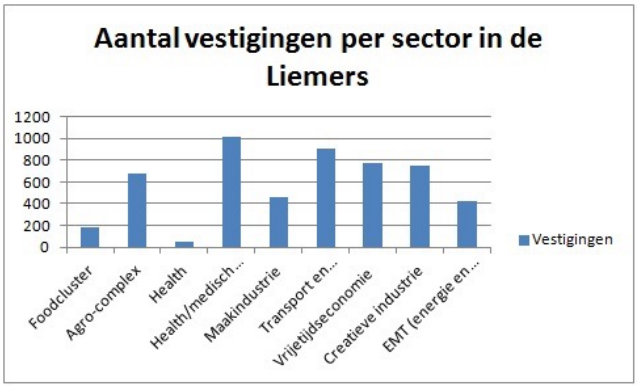
De Liemers kent een gevarieerd economisch landschap, maar wel met een aantal specifieke sectoren en ontwikkelingen die opvallen. In dit hoofdstuk zijn de gemeenten en de regio Liemers in kaart gebracht als het gaat om het aantal banen, de sectoren en de werkgelegenheid.

3.1 Banen en werkgelegenheid

Het totale aantal banen (fulltime en parttime) ligt ruim boven de 50.000, waarbij conform het landelijke beeld, een dip is te zien in de periode 2012-2015. Sinds die tijd is er weer sprake van een stijgende lijn. Dit beeld is ook te herkennen bij de individuele gemeenten, maar daar zijn wel enkele verschillen. Opvallend is een dip bij de gemeente Zevenaar in 2017 maar die is te herleiden naar de administratieve verhuizing van een bedrijf wat veel uitzendkrachten in dienst heeft. Die werkgelegenheid was er dus vooral op papier en vertekend de cijfers van 2017 in negatieve zin.

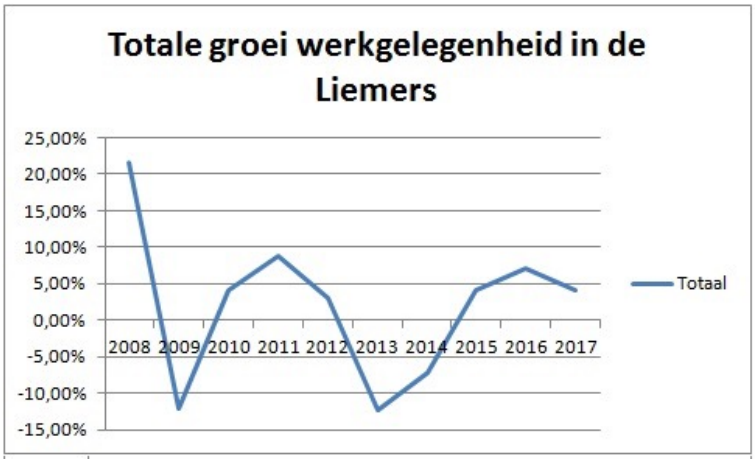

Figuur 1,2,3 Bronnen CBS, KvK, Lisa, bewerking Serveon

Opvallend voor de regio is het groot aantal banen in de sectoren transport en logistiek, de maakindustrie en health/medisch (de sector health is specialistisch en klein, health/medisch is inclusief zorg en verpleging). Deze vormen met afstand de top 3 qua werkgelegenheid. De werkgelegenheid in zijn geheel is (conform het landelijke beeld) toegenomen nu de periode van economisch herstel na de financiële crisis doorzet.

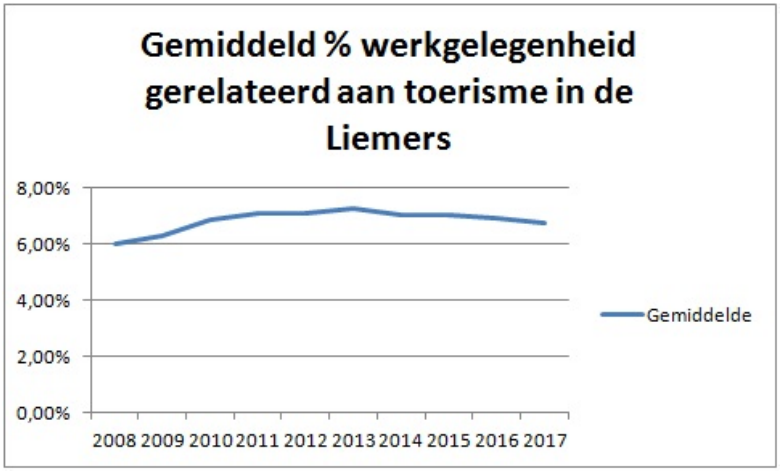
Werkgelegenheid
De werkgelegenheid is de afgelopen 3 jaar gestaag aan het toenemen. De verwachting is dat dit nog wel enkele jaren zal doorzetten, maar vanwege demografische ontwikkelingen (krimp) en ontwikkelingen op de arbeidsmarkt (automatisering) zal dit ook waarschijnlijk weer afvlakken of inhoudelijke verschuivingen per sector tot gevolg hebben. Volgens het CBS is er op middellange termijn bijvoorbeeld meer behoefte aan beroepskrachten in de zorg, ingenieurs en technische (ICT) beroepen. Beroepen waarbij een daling van de vraag wordt verwacht zitten in de agrarische sector, administratieve en secretariële werkzaamheden.

Figuur 4: Bronnen CBS, PWE Provincie Gelderland, bewerking Serveon

Werkgelegenheid uit toerisme
De provincie Gelderland houdt cijfers bij over de werkgelegenheid die gerelateerd is aan het toerisme (provinciale werkgelegenheidsenquête, PWE). Dit percentage is een gewogen gemiddelde gebaseerd op diverse sectoren die een aandeel werkgelegenheid uit het toerisme halen zoals de horeca. Opvallend is dat hier geen sprake is van een aanzienlijke dip tijdens de financiële crisis, maar dat het totale aandeel gemiddeld ruim boven 6% blijft in de Liemers. Wel is er de laatste jaren sprake van een lichte daling (behalve in Zevenaar).[3]

[3] Zie bijlage C

Figuur 5: Bron CBS, PWE Provincie Gelderland, bewerking Serveon

Opvallende sectoren

In de Liemers zijn twee sectoren waar opvallend meer werkgelegenheid aanwezig is dan in vergelijking met Gelderland en Nederland. Het gaat om de industrie (23,3% van het totaal aantal banen) en de handel (21%). Dit valt te verklaren door de groei van het areaal aan bedrijventerreinen en gunstige vestigingsklimaat. De sterke retailsector in de Liemers (valt onder handel) draagt hier ook sterk aan bij. Ook opvallend is dat er in de Liemers relatief veel exporterende bedrijven zijn (6,6% van het aantal vestigingen t.o.v. 5,8% in Gelderland)[4].

Onderwerp	De Liemers	Gelderland
Industrie	23,3	18,0
Landbouw	2,2	2,8
Handel	21,1	17,6
Collectieve dienstverlening	20,4	31,8
Zakelijke dienstverlening	30,9	27,6
Overige dienstverlening	2,2	2,2

Figuur 6 Aandeel van de diverse sectoren als % in de werkgelegenheid, Bron: CBS lokale economie

3.2 Werkloosheid

De werkloosheid (percentage als aandeel van de totale beroepsbevolking) schommelt in de Liemers iets onder het landelijk gemiddelde (4,9% in 2017) waarbij Zevenaar, Montferland en Duiven daar duidelijk onder blijven. Herkenbaar is de sterke daling sinds 2016/2017 in lijn met de landelijke trend.

[4] Bron: CBS

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Doesburg	5,1%	6,1%	7,7%	8,0%	7,8%	6,7%	5,5%
Duiven	4,3%	5,1%	6,6%	6,7%	6,2%	5,5%	4,3%
Montferland	4,3%	5,1%	6,7%	7,1%	6,2%	5,3%	4,2%
Zevenaar	4,4%	5,3%	7,1%	7,2%	6,2%	5,9%	4,7%
Westervoort	4,9%	5,4%	7,8%	7,8%	7,6%	6,4%	5,2%

Figuur 7 bron: Bureau Economisch Onderzoek, Provincie Gelderland (raming o.b.v. EBB/CBS en CPB/DNB/UWV-gegevens)

3.3 Vraag en aanbod op de arbeidsmarkt in de Liemers

Door het Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt (ROA) is onderzoek gedaan naar de arbeidsmarktperspectieven en trends in het actuele vraag en aanbod op de arbeidsmarkt in de arbeidsmarktregio Midden-Gelderland[5]. Deze regio bestaat uit de Gelderse gemeenten: Arnhem, Doesburg, Duiven, Lingewaard, Overbetuwe, Rheden, Rijnwaarden, Rozendaal, Westervoort en Zevenaar. Dit zijn de verwachtingen over vraag en aanbod op de arbeidsmarkt in Midden-Gelderland, voor de periode 2017-2022:

- Schoolverlaters van mbo 2/3-groen en mbo 4-techniek hebben goede arbeidsmarktperspectieven in regio Midden-Nederland.
- Voor de meeste mbo-opleidingen wordt in deze regio echter een aanbodoverschot verwacht. In het bijzonder voor mbo 4-economie en -zorg en welzijn. Datzelfde geldt voor hbo-techniek en -economie.
- Voor hbo'ers en wo'ers met een onderwijsopleiding zijn de vooruitzichten in Midden-Gelderland gemiddeld genomen goed. Voor hbo- en wo-taal en cultuur wordt een licht aanbodoverschot verwacht.
- Werkgevers in de sector cultuur zullen dus naar verwachting weinig last hebben van wervingsproblemen.
- De vraag naar schoolverlaters van wo-medisch is relatief groot, waardoor ze in Midden-Gelderland betere perspectieven hebben dan in de meeste andere arbeidsmarktregio's.

De gemeente Montferland valt onder de arbeidsmarktregio Achterhoek en voor die regio zijn de conclusies volgens het rapport grotendeels vergelijkbaar.

[5] Rapport arbeidsmarktprognoses 2017-2021, Researchcentrum voor onderwijs en arbeidsmarkt (Provincie Gelderland)

3.3 Analyse per gemeente

In alle gemeenten is sprake van een daling van de werkloosheid. Hieronder volgt een korte analyse van de meest opvallende zaken per gemeente (trends periode 2014-2018) De volledige set aan cijfers van elke gemeente zijn in de bijlagen terug te vinden.[6]

Zevenaar

- Het aantal banen is flink gedaald. (Dit komt echter door de verhuizing van een groot detacheringsbedrijf buiten de Liemers en is dus niet 100% representatief voor de analyse).
- Het toerisme (in relatie tot werkgelegenheid) groeit.
- Veel banen binnen de maakindustrie.
- Veel vestigingen in het health/medisch cluster en ook veel banen.
- Veel vestigingen in de creatieve industrie, maar weinig banen. Dit geldt ook voor de vrijetijdseconomie.
- Er zijn verschillende bedrijventerreinen met uitgeefbaar terrein. De meeste uitgeefbare grond is op 7Poort.

Duiven

- Een grote groei in het aantal banen.
- Toerisme (in relatie tot werkgelegenheid) kent een lichte daling in 2017.
- Veel vestigingen en banen in de transport en logistiek.
- Veel banen in energie en milieutechnologie, weinig vestigingen.
- Veel vestigingen in creatieve industrie en het health/medisch cluster, maar weinig banen. Dit kan duiden op een toename van het aantal kleine bedrijven en zzp'ers.
- Volgens IBIS is er veel uitgeefbare grond maar de praktijk is dat er door reserveringen en opties een tekort dreigt.

Montferland

- Het totaal aantal banen is gegroeid.
- Toerisme (in relatie tot werkgelegenheid) daalt licht.
- Veel banen in de transport en logistiek branche, en ook veel bedrijven.
- Veel banen in de maakindustrie, minder vestigingen door grote bedrijven.
- Veel bedrijven in de agrosector, maar weinig banen.
- Volgens IBIS is er ruim voldoende uitgeefbare grond maar de praktijk is dat er door reserveringen en opties een tekort dreigt.

Westervoort

- Het totaal aantal banen is gegroeid.
- Het toerisme (in relatie tot werkgelegenheid) daalt licht.

[6] Bijlage B. Cijfers per gemeente.

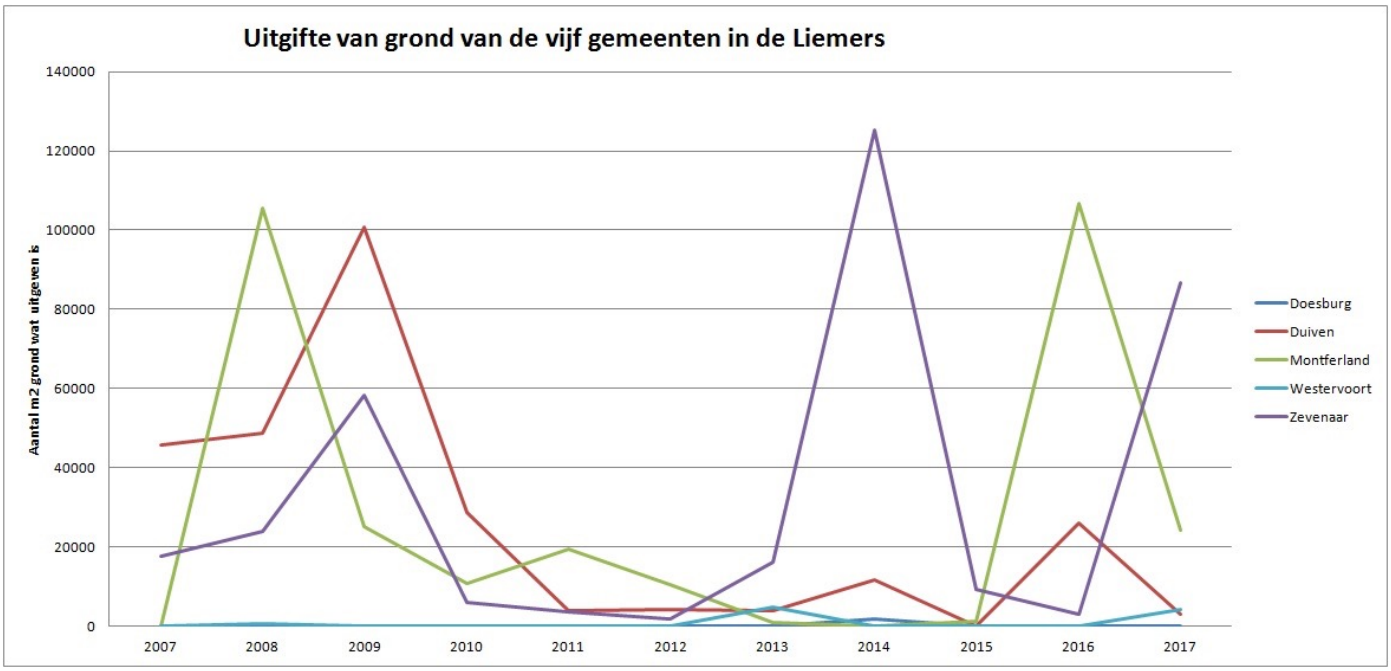
- Veel banen in het health/medisch cluster, maar ook veel vestigingen.
- Er is weinig uitgeefbare grond aanwezig.

Doesburg

- Het totaal aantal banen is gegroeid.
- Toerisme (in relatie tot werkgelegenheid) kent een lichte daling in 2017.
- Er zijn veel bedrijven in de creatieve industrie en het health/medisch cluster gevestigd, maar relatief weinig banen. Dit valt te verklaren door een toename van het aantal zzp'ers.
- Veel banen in de logistiek, maar niet veel vestigingen. Dit valt te verklaren door de aanwezigheid van Rotra als grote logistieke werkgever.
- Veel banen in de maakindustrie, maar weinig vestigingen.
- Geen uitgeefbare grond meer aanwezig.

3.4 Bedrijventerreinen

Er zijn ruim 35 bedrijventerreinen in de Liemers. Anno 2018 laat de economie landelijk een sterke groei zien, waardoor de investeringsdynamiek onder bedrijven toeneemt. Dit vertaalt zich in een bepaalde ruimtebehoefte.

Figuur 8, uitgifte m2 bedrijventerrein per gemeente, bron IBIS (peildatum 1-3-2018) Gelderland, bewerking Serveon

De Liemers is een aantrekkelijk vestigingsgebied, niet alleen voor bestaande bedrijven maar ook voor bedrijvigheid van buiten de regio. De verwachting is dat dit door de komende investeringen in spoor, water en weg nog verder zal toenemen. Ook kan de Liemers en de regio Arnhem-Nijmegen als geheel profiteren van de ruimtelijke druk op de Randstad.

Zoals te zien in de bovenstaande tabel is de uitgifte van het aantal hectare bedrijventerreinen sinds 2012 sterk toegenomen. Het is duidelijk waarneembaar dat er in de periode van de financiële crisis sprake is van een dip. Anno 2018 staan de seinen in diverse sectoren weer op groen en zien wij een sterke toename in economische activiteiten en dus ook in de ruimtebehoefte.

3.5 Buitengebied

In het buitengebied is logischerwijze de agrarische sector de belangrijkste economische factor. Het is qua werkgelegenheid niet de grootste sector in de Liemers, maar wel heel belangrijk vanwege het landschapsbeheer, de voedselvoorziening en het plattelandskarakter van de gemeenten. De combinatie van agrarisch platteland versus meer stedelijk gebied is voor de leefbaarheid en aantrekkelijkheid van het gebied van groot belang. Daarnaast zitten er in het buitengebied veel kleinschalige ondernemingen, die vanwege historie of karakter daar ook thuishoren. Er is ook sprake van een toenemend aantal ZZP'ers die er bewust voor kiest om in het buitengebied te wonen. Voor al deze bedrijven en de agrarische sector is een hoogwaardige en snelle internetverbinding essentieel.

3.6 Recreatieve sector

Er zijn in de Liemers tientallen B&B's, musea, campings, hotels, vakantieparken en diverse kleinere vakantieverblijven. De regio herbergt veel cultuurhistorische schatten en heeft grote aantrekkingskracht op bezoekers dankzij onder andere de Hanzestad Doesburg en Huis Bergh in 's Heerenberg. Daarnaast is er nog een aanzienlijke hoeveelheid kleinschaliger aanbod variërend van ijssalons, theetuinen en andere recreatieve voorzieningen zoals zwembaden, dagrecreatieterreinen, speeltuinen en indoor voorzieningen.

De Liemers heeft recreanten en toeristen heel veel te bieden. De regio kenmerkt zich door haar diversiteit in natuur, cultuur en onderscheidende kwaliteiten zoals de bijzondere historie die terug gaat tot de Romeinse tijd. De Liemers beschikt over een divers aanbod aan waterrecreatie mogelijkheden (o.a. Rhederlaag, Stroombroek) en diverse natuur- en recreatiegebieden. De regio heeft verder een typisch Hollands landschap: ruimte, rust en goed bewaarde cultuurhistorie. Er zijn goede voorzieningen voor fietsers en wandelaars. In dat landschap liggen meerdere (historische) kernen en bezienswaardigheden met een grote aantrekkingskracht op bezoekers van binnen en buiten de regio. Door de nabijheid van Arnhem en Nijmegen kan de regio ook gebruik maken van de aantrekkingskracht die de combinatie van stad en platteland biedt.

4. STERKTE ZWAKTE ANALYSE

Om een goed beeld te krijgen van de uitgangspositie van de Liemers voor de economische visie is een analyse gemaakt van de sterktes, zwaktes, kansen en bedreigingen. Daarbij is onder andere gekeken naar het onderzoek Kracht van Oost[7], omdat dit rapport een goede wetenschappelijke basis heeft met interessante conclusies voor de regio's in oost Nederland waaronder de regio Liemers.

4.1 Kracht van oost

In het wetenschappelijk onderbouwde rapport Kracht van Oost zijn de verschillende regio's in Overijssel en Gelderland onderzocht op economische samenhang. Het daily urban system (DUS-regio) verwijst naar functionele verbanden tussen bevolkingsconcentraties, voorzieningen en economische en sociale activiteiten binnen een (stedelijk) gebied. De Liemerse gemeenten maken volgens de systematiek van het rapport onderdeel uit van de DUS-regio's Arnhem en de Achterhoek.

De conclusies van het rapport laten zien dat de beide provincies economisch sterk zijn, maar op onderdelen een aantal zwakke punten kennen. Dit zijn:

- De economie in de DUS regio's Arnhem en Achterhoek moet volgens het rapport (internationaal) meer gaan concurreren op basis van arbeidsproductiviteit, specialisatie en innovatievermogen. Dit stelt hoge eisen aan het adaptief vermogen van de regio's en het bedrijfsleven. De economie is volgens het rapport in deze regio's in feite te eenzijdig georiënteerd.
- Ook als het gaat om het opleidingsniveau van de beroepsbevolking en het marktpotentiaal blijven de regio's licht achter.

Voor een toelichting op deze conclusies verwijzen wij graag naar het rapport.

4.2 Sterkte zwakte analyse de Liemers

De Liemers kan ruimtelijk-economisch worden gezien als een soort subregio van de "daily urban systems" Arnhem en de Achterhoek. De Liemers omvat minder kenniswerkers dan de steden wat goed verklaarbaar is door de hoge concentratie kantoren in Arnhem en Nijmegen. Maar wel meer agrarische bedrijvigheid en MKB-bedrijven. Stad en platteland zijn met elkaar verbonden (ook wat betreft woon-werk balans). Daarnaast heeft de Liemers een eigen profiel en identiteit. Daarom is ook gekeken naar een aantal bestaande Liemerse rapporten[8] en zijn de hoofdlijnen van de opbrengsten van de bijeenkomsten en gesprekken in deze analyse verwerkt.

[7] Kracht van Oost, Regioplan, atelier Tordoir et al, januari 2017

[8] Zie literatuurlijst

STERKE PUNTEN - Goede arbeidsmoraal - Regionale samenwerking - Ligging / bereikbaarheid - Logistieke sector - Woon/leefomgeving - Grootschalige detailhandel - Zorg sector - Veel hoofdvestigingen MKB	**ZWAKKE PUNTEN** - Het winkelaanbod is vooral gericht op dagelijkse boodschappen (zie toelichting) - Openbaar vervoer - Relatief hoog aandeel laag opgeleide bevolking - Geen goed ontsloten XXL-kavels beschikbaar
KANSEN - Groei logistieke sector - Retailsector (FOZ en Duiven) - Vrijetijdseconomie - Arbeidsmarkt hoogopgeleiden - Infrastructuur - Veranderende bevolkingssamenstelling - Energietransitie / circulaire economie	**BEDREIGINGEN** - Bevolkingskrimp - Bereikbaarheid - Leegstand in kernwinkelgebieden en kantoren

Figuur 11, Sterkte-zwakte analyse Liemers, bewerking Serveon

4.4 Wat zijn de sterke punten?

Goede arbeidsmoraal
Er zijn gemiddeld genomen veel middelbaar opgeleiden in de regio met een hoge arbeidsmoraal. Medewerkers uit de regio staan bekend bij werkgevers als betrouwbaar en loyaal.

Regionale samenwerking
De afgelopen jaren zijn de vijf gemeenten sterker gaan samenwerken. Op diverse vlakken wordt er overlegd en uitgevoerd. De samenwerking is niet alleen economisch maar ook sociaal van aard. De diverse ondernemersverenigingen reageren positief dat de Liemers de krachten nog meer gaat bundelen.

Ligging en bereikbaarheid
De ligging van de Liemers is erg gunstig. De Liemers ligt aan de grens met Duitsland en de A12 en in de toekomst de A15 lopen door het gebied heen. Hierdoor is de regio uitstekend benaderbaar vanuit verschillende kanten en is er ruimte voor nieuwe ontwikkelingen.

Logistieke sector
Door de strategische ligging van de Liemers is de logistieke sector van grote waarde. De doorvoer van goederen van en naar Duitsland en verder Europa in brengt veel bedrijvigheid met

zich mee. In de verschillende gemeenten zijn daardoor ook veel logistieke centra aanwezig op de verschillende bedrijventerreinen. Maar de bereikbaarheid is ook kwetsbaar (door o.a. knelpunten/files) en daarom is dit zowel een sterk punt als een bedreiging.

Kwaliteit van wonen en leven
De woon-/leefomgeving is van hoge kwaliteit in de regio de Liemers. De woningen zijn relatief groot en zijn goedkoper dan de woningen in de regio Arnhem – Nijmegen. Er zijn recreatiemogelijkheden in de omgeving van de verschillende kernen. De dorpen liggen op zo'n afstand dat de stedelijke voorzieningen in de buurt zijn. Het landschap in de regio is van grote kwaliteit. Hier vindt vaak ook de recreatie plaats.

Grootschalige detailhandel
De gemeente Duiven heeft in vergelijking met de andere vier gemeenten de meeste grootschalige detailhandel. Deze "in en om het huis" winkelvoorzieningen liggen allemaal bij elkaar op een bedrijventerrein dat goed te bereiken is vanaf de A12 en de omliggende hoofdwegen. De komst van de outlet in Zevenaar versterkt de retailsector en aantrekkingskracht van de regio.

Werkgelegenheid in de zorg
Een andere grote sector is de zorg. In de gemeente Zevenaar is het een dependance van het Rijnstate ziekenhuis aanwezig. Daarnaast hebben de diverse gemeenten veel verzorgingshuizen. Hierdoor is er veel werk in deze sector. In de komende jaren zal de werkgelegenheid in deze sector toenemen. Dit biedt ook kansen voor meer luxe georiënteerde woonvoorzieningen. De zorg is een zelfstandige sector waar de lokale overheid weinig invloed op heeft. We pakken dit thema daarom niet op als onderdeel van de economische visie.

Sterk midden- en kleinbedrijf
In de regio de Liemers zijn veel familiebedrijven en MKB'ers actief. Deze groep vormt een stabiele ruggengraat in de economie en vaak goed bestand tegen tijdelijke financiële tegenslagen. Deze groep is vaak aangesloten bij een MKB-vereniging wat de sociale cohesie en onderlinge banden versterkt.

4.5 Wat zijn de zwakke punten?

Winkelaanbod is vooral gericht op dagelijkse voorzieningen
Het winkelaanbod in de diverse kernen is vooral gericht op dagelijkse boodschappen. Dat is positief voor de inwoners en dagelijkse aankopen. Winkeliers en ondernemers in de "niet-dagelijkse" aankopen merken de invloed van de toename van e-commerce. Er zijn ook relatief minder koopzondagen aanwezig, met uitzondering op de supermarkten. Daardoor is het lastiger beleving toe te voegen voor de consument of om die dagen evenementen te organiseren.

Openbaar vervoer
In de regio is er een treinverbinding en uiteraard diverse buslijnen. Alle gemeenten hebben een station behalve de gemeente Doesburg. De trein gaat doordeweeks om het kwartier tussen 6.00 uur en 20.00 uur. Daarna is er een halfuursdienst (dit geldt ook voor het weekend). De diverse buslijnen gaan vaak maar één keer per half of zelfs 1x per uur. Hierdoor zijn de verschillende kernen die geen station hebben minder bereikbaar met het openbaar vervoer.

Gemiddeld lager opgeleide bevolking
In de Liemers zijn relatief veel mensen laag opgeleid. Dit komt deels omdat veel bedrijven die in de Liemers gevestigd zijn veel laagopgeleiden in dienst hebben. Dit betekent niet dat er geen (midden)hoog opgeleiden in de Liemers wonen en werken. Zij werken dan vooral buiten de regio. Hierdoor is er vaak ook sprake van migratie richting de steden. Er is een toenemend tekort aan technisch geschoold personeel. De industriële sector kan hierdoor beperking in groei ervaren.

Geen goed ontsloten XXL-kavels beschikbaar
Het bedrijventerrein 7Poort ligt op een strategisch goede plek en biedt onder andere ruimte aan XXL ontwikkelingen in de logistieke sector. Echter doordat het bedrijventerrein nog niet goed ontsloten is (aan de A12) voldoet deze nog niet optimaal aan de wensen van de markt. In Montferland is veel vraag naar XXL-kavels maar hier moet het aanbod (DocksNLD2) nog gerealiseerd worden.

4.6 Wat zijn de kansen?

Groei logistieke sector
Doordat de economie weer in de lift zit komt de im- en export weer opgang. Hiervan profiteert in het bijzonder de logistieke sector. Groei en uitbreiding van deze sector is een kans maar dan moet aan enkele randvoorwaarden worden voldaan zoals een goede ontsluiting van de XXL-kavels in Zevenaar en realisatie van DocksNLD2 (in regionale afstemming). De verschillende bedrijventerreinen bieden veel ruimte voor logistieke centra en er is een groot potentieel aan kennis en arbeidskrachten aanwezig. Dit is gunstig voor de werkgelegenheid in de regio.

Retailsector
Het cluster perifere detailhandel in Duiven is sterk groeiende (met vestigingen van o.a. Ikea, Hornbach, Intratuin, Mediamarkt, Loods5 en dergelijke). De komst van de Fashion Outlet Zevenaar (FOZ) met een verwacht bezoekersaantal van 1 miljoen per jaar is ook een kans voor de regio. In de FOZ zal ook de regio en het andere retailaanbod worden gepromoot. Een goede verbinding tussen de FOZ en de aantrekkelijke winkelcentra in Zevenaar en Didam zijn essentieel. Hierdoor kan de regio profiteren van de zichtbaarheid en recreanten verleiden tot een langer verblijf in de regio.

Vrijetijdseconomie
Mensen hebben steeds meer tijd voor recreatieve bezigheden. Nederland is als bestemming steeds populairder maar de grote steden lopen vol. De vrijetijdseconomie in zijn algemeenheid zit in de lift en in de Liemers zijn alle randvoorwaarden aanwezig om hier nog beter van te profiteren. Ook de aanwezigheid van onder andere de Romeinse historie, de Hanzestad Doesburg, kasteel Huis Bergh bieden vele mogelijkheden om de Liemers extra op de kaart te zetten als recreatieve bestemming. Projecten zoals Korte Ketens van Liemers++ dragen bij aan de beleving.

Arbeidsmarkt hoogopgeleiden
Door meer bedrijven te trekken naar de regio kunnen de hoogopgeleiden behouden en aangetrokken worden in de regio. De verschillende woonkavels die nu nog beschikbaar zijn niet duur in vergelijking met de andere regio's. De woningmarkt en de kwaliteit van leven is in de regio goed. Door deze omstandigheden hoeven mensen minder ver te reizen en is de kwaliteit van leven door de mogelijkheden op cultuur, sport en recreatie zeer gunstig.

Infrastructuur
De regio is op diverse manieren te bereiken. Via het water (Rijn, IJssel), via het spoor (verbinding met de Achterhoek, Arnhem, Duitsland), met de fiets (er zijn diverse snelfietsroutes aanwezig) en via de weg (A12, A18, en straks de doortrekking van de A15 en de optimalisatie N316). Dit is gunstig voor de bereikbaarheid, de bedrijven maar ook voor het personeel.

Veranderende bevolkingssamenstelling
De bevolking "vergrijst". Dit is al een aantal jaar aan de gang en vormt zowel een kans als een bedreiging. Door de vergrijzing is er meer zorg nodig en dit levert weer meer werk op in de zorgsector. Ook kunnen jongeren het werk over gaan nemen van ouderen die momenteel de baan hebben. Hierdoor verplaatst de arbeid naar een nieuwe generatie.

Energietransitie / circulaire economie
De energietransitie (o.a. Nederland zonder gas in 2050) brengt grote opgaven met zich mee. Het aanpassen en verduurzamen van woningen en bedrijfspanden is arbeidsintensief.
Deze opgaven vergen veel ook expertise. Door als regio samen te werken bij deze opgaven kan er veel werkgelegenheid voor een langere periode worden gerealiseerd.

4.7 Wat zijn de bedreigingen?

Bevolkingskrimp
De vergrijzing kan op termijn een bedreiging vormen. Ook is er weinig tot geen hoger onderwijs in de regio. Hiervoor moeten er uitgeweken worden naar Arnhem of andere plaatsen. Omdat jongeren ver moeten reizen om hun studie te kunnen volgen gaan ze vaak op kamers. Dit betekent dat er een hoge migratiestroom richting de studiesteden gaat. Ook kunnen (midden)hoogopgeleiden weinig werk vinden in de regio en komen daarom ook niet vaak terug

naar de regio. Door de krimp in de diverse kernen in de Liemers worden de voorzieningen ook minder. Dit heeft een negatief effect op de leefkwaliteit in de diverse kernen. Op dit moment is er in bepaalde sectoren ook duidelijk een krapte op de arbeidsmarkt waarneembaar.

Bereikbaarheid
De bereikbaarheid in de regio is soms slecht. Verbetering van de bereikbaarheid over de weg is noodzakelijk om te kunnen profiteren van de strategische ligging. De economische groei wordt belemmerd als de bereikbaarheid niet kan worden verbeterd. Dagelijks staan er files in de ochtend richting Arnhem en in de avond weer terug. Door de verbreding van de A12 kan het probleem mogelijk opgelost worden, maar de A15 wordt ook aangesloten aan de A12. Hierdoor kan het nog drukker worden op de A12.

Ook is het vaak problematisch op het spoor. Vanuit Arnhem is het dubbelspoor tot Zevenaar en richting de Achterhoek is het daarna enkel spoor. Er is al gestart om de spoorverdubbeling tot aan Didam te realiseren.

Leegstand in kernwinkelgebieden
Door onder andere de groei van online winkelen, te hoge huurprijzen en de behoefte aan meer beleving tijdens het winkelen door de consument is leegstand in sommige kernwinkelgebieden een bedreiging. Het gevolg kan zijn dat andere voorzieningen ook weg trekken en het gebied minder aantrekkelijk wordt om in te investeren of te verblijven.

5. KEUZE VOOR VIJF THEMA'S

5.1 Vijf centrale thema's

Wij kiezen in de Liemers voor een vijftal specifieke thema's die in het bijzonder onze aandacht hebben. Dit zijn:

Dit zijn de thema's waarin de meeste kansen liggen voor economische samenwerking, waar het meeste draagvlak voor is én waarbij een regionale aanpak noodzakelijk is. Het betekent niet dat wij geen aandacht hebben voor andere onderwerpen, maar dit zijn onze primaire gezamenlijke speerpunten, aanvullend op lokaal beleid. Hieronder volgt per thema een toelichting op de achtergrond van deze keuze.

5.2 Logistiek en maakindustrie

De dynamiek in de logistieke sector in Nederland is de laatste jaren zeer groot. Het eerste kwartaal van 2018 telde circa 50 investeringsbeslissingen van logistieke eindgebruikers, goed voor 750.000 m2 nieuwbouw. Ontwikkelende beleggers hebben daarnaast al voor ruim 350.000 m2 aan logistieke nieuwbouw op risico aangekondigd op diverse locaties in Nederland.[9]

De laatste jaren is er sprake van de opkomst van megadistributiecentra (ook wel XXL-dc's genoemd). Dat zijn distributiecentra met een minimale oppervlakte van 40.000 m2 (de grondkavel is doorgaans 6 ha of meer). Uit een onderzoek van Buck Consultants International, gepubliceerd in juni 2017 blijkt dat er in totaal in de periode 2013-2016 30 nieuwe XXL-distributiecentra zijn gerealiseerd of aangekondigd door heel Nederland. Ook in de Liemers zijn een aantal XXL-dc's gevestigd en de vraag neemt nog steeds toe.

De aantrekkelijkheid van een mega dc wordt gevormd door de voordelen van schaalgrootte (hogere effectiviteit; lagere kosten door efficiency), het inspelen op specifieke logistieke wensen (bijv. ruimte voor afhandeling van retourzendingen) en veranderingen in voorraadbeheer (bijv.

[9] Onderzoekspaper ontwikkelingen logistieke sector, STEC groep 2018.

verschuiving voorraad van winkels naar dc). De keerzijde daarvan is dat goede plekken schaars worden en op slechts enkele plekken is nog ruimte voor forse nieuwbouw. Dit is een kans in de Liemers.

De logistieke sector groeit op nationaal niveau, wat we ook sterk ervaren de Liemers. In de Liemers is er een goede kennisinfrastructuur en niet te vergeten een goed aanbod aan gekwalificeerd personeel. Maar er zijn zeker kansen om nog beter van te profiteren, bijvoorbeeld door investeringen in infrastructurele projecten (A12, A15 en A18). Maar ook vanwege de kansen die samenwerking met Emmerich/Duitsland bieden (bijvoorbeeld duidelijker profilering van de hotspot EMZ). In de Liemers hebben wij de beschikking over strategisch goed gelegen bedrijventerreinen (o.a. 7Poort en DocksNLD). Echter de kavels moeten wel goed bereikbaar en ontsloten zijn. Wij hebben ook oog voor het maatschappelijk debat en de ruimtelijke inpassing van dergelijke XXL distributiecentra.

5.3 Arbeidsmarkt

Mensen zijn het kapitaal van het bedrijfsleven en een stabiele werkgelegenheid draagt bij aan de leefbaarheid in de regio. Vraag en aanbod van arbeid vinden elkaar in de regionale context vooral via pendelstromen. Steeds minder mensen werken in de gemeente en wijk waar men woont. Maar de geografische ligging, het aantrekkelijke leef- en woonklimaat, de traditie van stabiele bedrijvigheid, de cultuur van samenwerken tussen verschillende partijen (de drie O's) en de korte lijnen bieden een goede uitgangspositie voor de Liemers. De analyse geeft aan dat de regio zich verder kan versterken door een gezamenlijke inzet en het gebruik maken van elkaars specialisaties in de economie, de arbeidsmarkt en de ontwikkeling van mensen. Ook over de grenzen van de eigen regio heen. Voor de arbeidsmarkt betekent dit meer sector- en regio overstijgend samenwerken en investeren in mensen.

Enkele belangrijke constateringen en ontwikkelingen op het gebied van arbeidsmarkt beleid in de Liemers zijn:

- De keten van werk en inkomen werkt in vaste arbeidsmarktregio's terwijl werkgevers en onderwijs meer in sectoren en netwerken opereren, los van regionale grenzen;
- Dankzij arbeidsmarktonderzoek door onder andere de provincie Gelderland[10] weten we vrij precies hoe de vraag en het aanbod op de regionale arbeidsmarkt er voor staat. De uitdaging is hier daadkrachtig op in te spelen samen met de betrokken partijen;
- De overlegorganen waarin het regionaal arbeidsmarktbeleid wordt ontwikkeld hebben beperkt eigen budget en doorzettingsmacht;
- De Regionale Sociale Dienst de Liemers ontwikkelt zich door tot een netwerkorganisatie waarin toeleiding naar werk op een integrale wijze tot stand komt. Doesburg en Montferland doen hier niet aan mee (zie paragraaf 7.3 governance);

[10] Arbeidsmarktonderzoek provincie Gelderland prognose 2017-2021

- De nadruk bij regionaal arbeidsmarktbeleid ligt op afstemming en samenwerking tussen gemeenten, het UWV en binnen het WSP.

5.4 Vrijetijdseconomie

Er liggen de komende jaren nog volop kansen om nog meer te profiteren van de voordelen die toerisme en recreatie bieden. Het World Tourism Organization voorspelt namelijk een aanzienlijke groei (30%) van het wereldwijde toerisme in de komende tien jaar. Het Nederlands Bureau voor Toerisme en Congressen verwacht tevens een aanzienlijke groei van het aantal banen (33%) en de totale bestedingen (70%) voor het inkomend toerisme van Nederland. Daarnaast is het zo dat de Nederlandse bevolking gemiddeld gezien steeds meer vrije tijd heeft waarin gerecreëerd kan worden, met name door de vergrijzing en toenemende vitaliteit van ouderen. De top 3 van meest ondernomen activiteiten door Nederlanders in de vrije tijd zijn wandelen, fietsen en uit eten gaan.[11] Allemaal activiteiten waar de Liemers heel goed ruimte aan kan bieden en waar meer werkgelegenheid uit kan ontstaan.

Liemers++
Liemers++ is een netwerkorganisatie waar overheden en private partijen samenwerken aan het vergroten van de leefbaarheid. Een deel-project is bijvoorbeeld Korte Ketens in de Liemers, waarbij het voedsellandschap van producent tot consument centraal staat. Een kans die daaruit voortvloeit is de beleving en de promotie van de Liemers als aantrekkelijke bestemming. Daarnaast is dit project een kans voor de werkgelegenheid van personen tot de arbeidsmarkt.

5.5 Retail

Een aantrekkelijke, vitale winkelstructuur is de basis voor levendigheid van winkelgebieden in het bijzonder binnensteden. Alle partijen op de winkelmarkt hebben hierin een gezamenlijk belang: van de winkeliers en hun medewerkers tot de vastgoedeigenaren, de gemeenten en hun inwoners, de klanten. De traditionele manier van winkelen verandert echter sterk. Er is een aantal oorzaken van deze veranderingen aan te wijzen.

- E-commerce (online winkelen en snelheid transacties)
- Ruimtelijk (krimp, differentiatie centra in relatie tot koopmotieven van de consument)
- Demografische veranderingen (vergrijzing, individualisering, minder besteden, mobiliteit, verdwijnen zelfstandigen).

Deze factoren hebben op sommige plekken geleid tot een overaanbod aan onrendabele winkelmeters. Een gevolg daarvan is een toenemende (kans op) leegstand. De gevolgen van e-commerce manifesteren zich vooral bij niet-dagelijkse, functionele aankopen in alle branches.

Een positief effect van de toename in e-commerce activiteiten is dat in de Liemers grootschalige e-commerce bedrijvenlocaties (“handling en wharehousing”) zijn gevestigd en de vraag naar geschikte

[11] Bron: NBTC-NIPO research, kerncijfers gastvrijheidseconomie 2017.

locaties daarvoor neemt nog verder toe. De logistieke kracht, de ligging en de aanwezigheid van geschikte bedrijventerreinen maken van de Liemers een toplocatie voor grootschalige e-commerce bedrijven.

Als laatste noemen we hier de aanwezigheid en sterke groei van het perifere cluster “in en om het huis” in Duiven en de komst van de FOZ in Zevenaar. Deze twee ontwikkelingen brengen veel kansen met zich mee om het retailaanbod als geheel in de Liemers verder te complementeren.

5.5 Energietransitie en circulaire economie

Onze maatschappij staat voor grote uitdagingen om de CO2 uitstoot en het gebruik van fossiele brandstoffen te verminderen. De impact hiervan op onze leefomgeving moet drastisch verminderen. Grondstoffen in de bodem zijn eindig, maar er liggen kansen om ze te hergebruiken. Dat betekent dat wij moeten overschakelen naar een circulaire economie en nieuwe verdienmodellen. In de Liemers willen wij volop bijdragen aan de energietransitie en het toewerken naar een volledig circulaire economie. De bedrijventerreinen in de Liemers en haar omgeving zijn een uitgelezen plek voor circulaire economie. Bovendien zien wij volop kansen om werkgelegenheid te creëren door middel van de energietransitie en circulaire economie.

In de volgende vijf hoofdstukken zijn de vijf thema’s nader uitgewerkt.

6. LOGISTIEK EN MAAKINDUSTRIE

6.1 Doelen

De Liemers wil bij dit thema de volgende doelen realiseren:

- Een toekomstbestendige en innovatieve maakindustrie.
- Zorgen dat er voldoende ruimte is voor (grootschalige) ontwikkelingen.
- Grensoverschrijdende samenwerking tussen de Liemers en Emmerich (waaronder profilering van de logistieke hotspot).

6.2 Een toekomstbestendige en innovatieve maakindustrie

Er zijn veel bijzondere en gespecialiseerde bedrijven in de Liemers die hoogwaardige producten maken. Met name het mkb (midden- en kleinbedrijf) in deze sector fungeert als motor van de regionale economie. De maakindustrie is de laatste decennia onderhevig geweest aan grote veranderingen. Zo werden producten vroeger één voor één gemaakt. Om processen te versnellen en efficiënter te maken, werden procestechnieken ontwikkeld waarmee bedrijven producten in grote hoeveelheden per uur kunnen maken. De laatste jaren is de industrie wederom onderhevig aan een verandering. Waar de consumenten vroeger vooral kozen voor snelheid en robuuste kwaliteit, willen zij nu liever unieke producten die speciaal voor hen gemaakt worden. Door de inzet van onder andere digitalisering, big data en 3d-printing kan dit mogelijk gemaakt worden. Om bij te blijven in deze snel veranderende economie en gebruik te kunnen maken van de nieuwe technieken, zal menig bedrijf moeten innoveren. Niet alleen zullen apparaten binnen het productieproces mogelijk aangepast of vervangen moeten worden, ook zullen bedrijven wellicht heel andere producten moeten gaan aanbieden om zo hun klanten te kunnen behouden. Ondernemerschap en innovatie zijn daarom essentieel.

Smart industry

Door de Hoge School Arnhem-Nijmegen en het Graafschap College (zij bieden sinds kort ook een opleiding in deze richting aan) is in een aantal onderzoeken een inventarisatie gemaakt van bedrijfscategorieën op de Duivense bedrijventerreinen en zijn voorbeelden van “smart services” uitgewerkt die potentiële bedrijfsontwikkelingen op en rondom het bedrijventerrein beschrijven. Daarnaast is een quick scan *Smart Industry* voor bedrijven beschikbaar. Deze aanpak willen we in de Liemers breder uitrollen voor de verschillende bedrijventerreinen. Een Liemers innovatieplatform waar kennisdeling plaats kan vinden zien wij als hulpmiddel daarin. De Liemers kan aansluiten bij de ontwikkeling van Fieldlabs.

6.3 Zorgen dat er voldoende ruimte is

De Liemers kent al een sterke logistieke sector (transport en wharehousing) waar nog veel perspectief in zit. Mede door de strategisch gunstige ligging richting Duitsland en de verdere routes in Europa hebben al veel bedrijven in deze sector gekozen voor vestiging in de Liemers.

Er is (nog) voldoende ruimte voor nieuwe ontwikkelingen. In de nabije toekomst zal het doortrekken van de A15 richting de A12 en de verbeteringen in het aanverwante (provinciale) wegennet voor een nog betere positie van de regio zorgen. Maar er dreigt wel een tekort aan goed ontsloten kavels op bedrijventerreinen als niet aan de eerder genoemde randvoorwaarden wordt voldaan (ontsluiting, bereikbaarheid, ruimte voor XXL-dc's). Op onder andere de bedrijventerreinen 7Poort en op het nog te realiseren terrein DocksNLD2 is ruimte voor XXL-kavels. Dit aanbod is bijzonder en uniek en voorziet in een specifieke behoefte in de markt. Als regio willen wij deze ontwikkelingen optimaal faciliteren.

De sleutel voor duurzaam succes van de bedrijventerreinen zit in de samenwerking, binnen de logistieke sector en tussen de ondernemers onderling waardoor er een sterk regionaal logistiek ecosysteem ontstaat. Voorbeeld hiervan is het het logistiek Innovatiehuis Liemers Achterhoek. Dit is het platform waar ondernemers elkaar ontmoeten, versterken, netwerken en informatie brengen en halen. Projecten met o.a. smart logistics en innovatie worden vanuit het LILA aangejaagd.

6.4 Grensoverschrijdende samenwerking tussen de Liemers en Emmerich.

De nabijheid van Duitsland en specifiek Emmerich biedt veel kansen voor de logistieke sector. De binnenhaven van Emmerich (Rhein Waal Terminal) kan uitgroeien tot een belangrijke overslaghaven voor goederen vanuit de haven van Rotterdam naar Duitsland en andersom. We willen de kansen die dit met zich meebrengt in goed overleg met de bestuurlijke partners in Duitsland verder uitwerken, met als doel het knooppunt Emmerich-Montferland-Zevenaar verder te ontwikkelen en te profileren als (logistieke) trimodale (water, spoor, weg) toplocatie.

7. ARBEIDSMARKT

7.1 Doelen

De Liemers wil bij dit thema de volgende doelen realiseren:

- Verminderen van de bestuurlijke versnippering en de slagvaardigheid vergroten.
- Toekomstbestendig maken van de beroepsbevolking. Dat wil zeggen investeren in werkzekerheid en het “wendbaar” maken van de beroepsbevolking. Meer sturen op competenties in plaats van kennis.
- Betere aansluiting met de arbeidsmarkt in Duitsland.
- Goede huisvesting van arbeidsmigranten.

7.2 Verminderen bestuurlijke versnippering

Begin 2018 heeft onderzoeksbureau RADAR een adviesrapport opgeleverd wat in opdracht van de gemeenten is gemaakt[12]. Het eindrapport van RADAR inventariseert en analyseert het huidig beleid en de infrastructuur in de Liemers op het gebied van economie en werk. Opvallend was onder andere de grote bestuurlijke versnippering op de beleidsvelden van economie, onderwijs-arbeidsmarkt en participatie/werk en inkomen. Er zijn vele overlegvormen maar samenhang, rendement en afstemming ontbreken vaak. De noodzaak voor een betere afstemming wordt breed gedeeld en er zijn 5 kansrijke thema’s gedefinieerd:

1) Versterken van (sub)regionaal accounthouderschap
2) Investering in scholing
3) Leerwerkcentrum in onze subregio
4) Social impact programma
5) Benutten van de grensregio

Via de economische visie willen we de constateringen van het Researchcentrum Onderwijs en Arbeidsmarkt en het werkveld centraal stellen en hierop inspelen (onder andere via de agenda werk en economie[13]).

7.3 Toekomstbestendig maken van de beroepsbevolking

Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt (bijvoorbeeld automatisering, flexwerken, arbeidsmigranten, 21e eeuwse competenties, netwerken) volgen elkaar in hoog tempo op en dit vereist een hoog aanpassingsvermogen van bedrijven, medewerkers, maar ook van de onderwijsinstellingen en de faciliterende overheden. De arbeidsmarkt moet wat ons betreft aan de volgende randvoorwaarden voldoen:

- Beschikbaarheid (in alle sectoren voldoende personeel beschikbaar)

[12] Naar een nieuwe agenda voor economie en werk, Radar advies 2018

[13] Doesburg en Montferland participeren niet in deze agenda.

- Wendbaarheid (personeel is voldoende toegerust om naar ander werk te kunnen schakelen)
- Inclusiviteit (iedereen doet mee)

Beschikbaarheid
De banenstructuur in de regio Liemers is grotendeels geconcentreerd op het lage en middensegment. Om ambities rond innovatie en verdere doorgroei naar een kenniseconomie waar te kunnen maken is het van belang om een hoger aandeel banen in het hogere segment te realiseren en hoger opgeleiden te trekken en vast te houden. Dat kan onder andere door het 'upgraden' van de beroepsbevolking in de regio die in het middensegment werkzaam is, en het aantrekken van creatieve mensen op plekken waar dat niet voor hand ligt.

Wendbaarheid
Anno 2018 is er sprake van een grote vraag naar personeel en is de werkgelegenheid goed. Maar het is niet vanzelfsprekend dat dit zo blijft. Vanwege de snelle veranderingen en automatisering zijn bepaalde beroepsgroepen vooral administratieve en uitvoerende beroepen kwetsbaar. De regio wil graag tijdig inspelen op deze veranderingen en zo de kwetsbaarheid van mensen en werkgevers verkleinen. Dit kan door het stimuleren van "een leven lang leren" en door niet te kiezen voor korte termijn oplossingen (snel even een cursus) maar een gedegen lange termijn keuze qua opleiding en benodigde competenties. Onderwijsinstellingen bieden deze opleidingen, het is aan bedrijven om daar ook zoveel mogelijk gebruik van te maken. Technologische ontwikkelingen en veranderingen in de samenleving vragen om vernieuwende ondernemers en medewerkers met andere expertises. Er is meer actie nodig om ondernemers, werkenden en studenten innovatief, wendbaar en weerbaar te maken en te houden.

Inclusiviteit
Ondanks dreigende tekorten op de arbeidsmarkt blijven er kansen onbenut en is het voor sommige groepen werkzoekenden nog steeds lastig om aan een baan te komen. De Liemers streeft naar een arbeidsmarkt waarin iedereen de kans krijgt om mee te doen (inclusief). Dat heeft enerzijds te maken met de complexiteit van de verschillende doelgroep(en) (bv. Wajongers en langdurig werklozen). Anderzijds blijkt uit de analyse dat er ook belemmeringen zijn (zoals het de indeling van arbeidsmarktregio's) bij het succesvol bemiddelen van werkzoekenden naar werk.

7.4 Betere aansluiting met de arbeidsmarkt in Duitsland

De Liemers is een grensregio. Het is belangrijk dat inwoners en bedrijven zo min mogelijk belemmeringen ervaren om over de grens te werken of een opleiding te volgen. Net als in Nederland neemt in Duitsland het aantal moeilijk vervulbare vacatures (krapteberoepen) toe door het economisch herstel. Dit biedt kansen voor Nederlandse werkzoekenden. Maar voor bedrijven in de Liemers is het ook mogelijk goed gekwalificeerd personeel uit Duitsland te werven. Net als in Nederland liggen er in Duitsland vooral kansen in de richtingen transport en logistiek, techniek, ICT en zorg (bijvoorbeeld via het project Über die Grenze).

Er kunnen voor werkzoekenden belemmeringen zijn om in Duitsland te gaan werken zoals diploma-erkenning, taal- en cultuurverschillen, fiscale en juridische regels. Onder meer het landelijke instituut EURES (EURopean Employment Services) maar ook lokale partijen en ondernemersverenigingen proberen deze belemmeringen weg te nemen en ondersteunen werkgevers en werkzoekenden bij wonen en werken over de grens. Wij zien kansen om als grensregio nog beter te profiteren van elkaars nabijheid. Daarom zetten we actief in projecten die hier aan bijdragen. Mogelijk ook door verdere allianties aan te gaan met het onderwijs en de naastliggende steden.

7.5 Goede huisvesting arbeidsmigranten

Steeds meer (industriële) sectoren zijn in toenemende mate afhankelijk van buitenlandse werknemers en tijdelijke arbeidskrachten, die voor kortere of langere perioden (bij voorkeur in de nabijheid van de bedrijven) tijdelijk of structureel woonruimte nodig hebben. Momenteel is er in de Liemers meer inzicht nodig in de aantallen buitenlandse werknemers en huisvestingsplaatsen, om de marktvraag naar huisvesting gerelateerde zaken optimaal te kunnen faciliteren. Cijfers over de kwantitatieve en kwalitatieve huisvestingsbehoefte van arbeidskrachten zijn noodzakelijk, evenals gegevens over het huidige aanbod. De economische ontwikkeling is sterk gerelateerd aan de beschikbaarheid van goed en gemotiveerd personeel, en daarom willen we voorkomen dat er in de Liemers een mismatch ontstaat in arbeidsmigranten en de daarvoor benodigde huisvesting. Hiervoor is grensoverschrijdende samenwerking noodzakelijk.

Vrijetijds-
economie

8. VRIJETIJDSECONOMIE

8.1 Doelen

De Liemers wil bij dit thema de volgende doelen realiseren:

- De Liemers als centrale boodschap uitstralen.
- Een kwalitatief sterke vrijetijdssector.
- Meer samenhang in het aanbod en het toevoegen van beleving voor de bezoeker.
- Gezamenlijk de ontwikkelingen in de recreatieve sector monitoren.

8.2 De Liemers als centrale boodschap uitstralen

Vrijetijdseconomie is van groot belang voor de Liemers. Veel banen in de regio zijn direct of indirect gerelateerd aan de toeristisch-recreatieve sector. Ook zorgt het voor ondernemerschap, investeringen en een grote bijdrage aan het bruto regionaal product. Naast deze economische factoren is toerisme en recreatie van belang voor het leef- en vestigingsklimaat van de regio.

Mede daarom willen wij de bezoeker in de regio laten zien en ervaren dat alle activiteiten en belevenissen deel uitmaken van een groter geheel. Op die manier stimuleren wij bezoekers om langer te blijven of terug te komen, omdat ze het gevoel hebben dat ze nog niet alles van de Liemers hebben beleefd. Dit kan enerzijds door regiomarketing (bijvoorbeeld DE LIEMERS HELEMAAL GOED!), maar anderzijds ook in productontwikkeling door middel van arrangementen en thematisering. Onderdeel van die beleving is het project korte ketens (regionaal/lokaal produceren en consumeren van voedsel).

8.3 Een kwalitatief sterke vrijetijdssector

Onder een kwalitatief sterke vrijetijdssector verstaan wij ondernemers en bedrijven die goed scoren op het gebied van diversiteit, innovatie, kwaliteit en gastvrijheid.

Diversiteit
Een succesvolle vrijetijdssector biedt een divers en vraaggericht product. Diversiteit is belangrijk omdat verschillende groepen bezoekers ook op zoek zijn naar verschillende activiteiten en ervaringen. Wij willen ons niet focussen op één bepaald type bezoeker, maar juist iets te bieden hebben voor meerdere doelgroepen. Er moet dus genoeg en divers aanbod zijn.

Innovatie
Alleen een innovatieve sector is in staat om een vraaggericht product te bieden. De wens van de consument verandert continu, dus moet de sector hier op inspelen. Voorwaarde is dat ondernemers elkaar snel en goed weten te vinden voor kennisuitwisseling en samenwerking.

Vanuit dit netwerk wordt ook de samenwerking gezocht met partners uit sectoren die nauw verbonden zijn met de vrijetijdssector, zoals natuur, erfgoed, sport en kunst & cultuur.

Kwaliteit
De concurrentie in de toeristisch-recreatieve sector is groot en bezoekers zijn meer dan ooit op zoek naar een unieke ervaring. In de huidige 'experience economy' willen bezoekers meer dan een product of een dienst; ze willen een unieke belevenis. Daarom legt de Liemers een nadrukkelijke focus op het stimuleren van een divers en onderscheidend aanbod, waarbij kwaliteit in plaats van kwantiteit leidend is.

Gastvrijheid
Daarnaast is een gastvrije sector van groot belang, onder andere om ervoor te zorgen dat bezoekers besluiten om langer te blijven of na hun bezoek nog eens terug te keren. Gastvrijheid vertaalt zich onder andere in toegankelijke en inspirerende informatievoorziening. Ook betekent gastvrij dat de regio ervoor zorgt dat bezoekers zich welkom voelen. Daarbij is het belangrijk om op te merken dat maatwerk essentieel is, omdat er culturele verschillen bestaan in de diverse groepen bezoekers.

8.4 Meer samenhang in het aanbod en het toevoegen van beleving

Er zijn in de Liemers tientallen B&B's, musea, campings, verschillende hotels, vakantieparken en diverse kleinere vakantieverblijven. Daarnaast is er nog een aanzienlijke hoeveelheid kleinschaliger aanbod variërend van ijssalons, theetuinen en andere recreatieve voorzieningen zoals zwembaden, speeltuinen en indoor voorzieningen. Wij onderscheiden twee centrale opgaven om het aanbod te versterken:

1) *bij grootschalige nieuwe initiatieven (uitbreiding, herontwikkeling of nieuwbouw) goede regionale afwegingen maken over de toegevoegde waarde van de ontwikkeling voor de regio; en*
2) *de vitaliteit van het bestaande aanbod versterken en waar nodig nieuwe toegevoegde waarde creëren.*

Bij nieuwe initiatieven geven wij ruimte aan een verblijfsrecreatieve ontwikkeling die past binnen de volgende kenmerken: onderscheidend aanbod, vitaal ondernemerschap, goede ruimtelijke inpassing en (zoveel mogelijk) hergebruik van het bestaande aanbod. Hierbij zal ook nadrukkelijk aandacht zijn voor het verduurzamen van het aanbod.

Naast nieuwe initiatieven zien wij een opgave voor wat betreft het bestaande aanbod.
Het komt hier vooral aan op ondernemerschap. Waar nodig kan de overheid faciliteren of bijvoorbeeld de functie van locaties wijzigen ('herstructureren') of ongewenste ruimtelijke ontwikkelingen voorkomen.

Evenementen
In de regio worden ontzettend veel evenementen georganiseerd en regelmatig ontstaan er ook nieuwe lokale initiatieven. Het is belangrijk om ervoor te zorgen dat er genoeg diversiteit is in het evenementen aanbod zowel qua inhoud als geografische spreiding en data. Wij willen het aanbod in kaart brengen op een evenementenkalender en vanuit een integraal Liemers perspectief naar deze evenementen te kijken. Bijvoorbeeld door er in de marketing-uitingen een *Liemers* profiel aan te geven.

Routes
Fietsen en wandelen en voor een deel ook varen zijn de meest populaire activiteiten van mensen die recreëren in de Liemers. Het is van essentieel belang om ervoor te zorgen dat de routenetwerken op orde zijn en dat ze op een prettige manier gebruikt kunnen worden. Een belangrijk hulpmiddel hierbij is de ontwikkeling van zogenaamde Toeristische Overstappunten (TOP's). Onderdeel van het optimaliseren is het benutten van de TOP's voor commerciële doeleinden door ondernemers te koppelen aan deze plekken.

Beleving
De Liemers kent een rijke geschiedenis, inclusief een groot aantal monumenten en cultuurlandschappen. Zoals bijvoorbeeld de historie rond de Mauritslinie en de Hanzestad Doesburg. Dit unieke cultureel erfgoed draagt in belangrijke mate bij aan de toeristische en recreatieve aantrekkelijkheid van de regio. De uitdaging is om er de komende jaren voor te zorgen dat het bestaande culturele aanbod beter zichtbaar is en toeristisch wordt benut. Deze opgave bestaat voornamelijk uit het toegankelijk, zichtbaar en beleefbaar maken van de cultuurhistorie en cultuurlandschappen. We willen bezoekers deze historie laten beleven. Dit sluit aan bij het onderdeel 'thematische verhaallijnen' uit het toeristisch programma 'Beleef het in Gelderland' van de provincie[14].

8.5 Gezamenlijk de ontwikkelingen in de recreatieve sector monitoren

We weten hoeveel werkgelegenheid er uit het toerisme voortkomt (zie toelichting bij cijfers en analyse). Maar het ontbreekt aan een meer gedetailleerd inzicht in bezoekersaantallen, bezoekersprofielen (wie zijn onze gasten) en bestedingen en de ontwikkelingen daarin op Liemers niveau. Wij zien een gezamenlijke periodieke toeristische Liemerse monitor (monitor van RBT-KAN) als een belangrijk hulpmiddel voor sturingsinformatie.

[14] Koersnotitie voor Toerisme en Recreatie 'Beleef het in Gelderland', provincie Gelderland, 19 juni 2018.

9. RETAIL

9.1 Doelen

De Liemers wil bij dit thema de volgende doelen realiseren:

- Meer samenhang in het aanbod.
- Aantrekkelijke en vitale winkelstructuur.
- Inspelen op de groei aan e-commerce bedrijven op bedrijventerreinen.
- Promotie en marketing van de Liemers (ook in relatie tot recreatie en toerisme).

9.2 Meer samenhang in het aanbod

De bezoekende consument zoekt sfeer en beleving bovenop een compleet en gevarieerd aanbod om het winkelen aangenaam te maken. Horeca en evenementen spelen hierin een belangrijke rol. Maar ook gastvrijheid en openingstijden. De blik moet nu veel meer dan in de afgelopen jaren gericht worden op de kwaliteit, uitstraling en beleving van het bestaande aanbod en de openbare ruimte en minder op uitbreiding. De Liemers wil hier de komende jaren sterk op inzetten en daarom hanteren we de volgende randvoorwaarden:

A. Wij gaan terughoudend om met het bijbouwen van nog meer winkeloppervlakte en wij benutten onnodige, onrendabele en leegstaande winkelmeters voor andere bestemmingen. Nieuwe initiatieven moeten vooral in bestaande kansrijke winkelgebieden plaatsvinden.
B. Waar (structureel) leegstand is, moet het kernwinkelgebied compacter worden gemaakt en winkelpanden gelegen buiten dit compacte centrum worden gesloopt of herbestemd. Mogelijke instrumenten daarbij zijn stedelijke herverkaveling of een transformatiefonds. Dit wordt niet regionaal opgepakt.
C. De versterking van de structuur van de detailhandel vraagt ook dat gemeenten adequaat handhaven op bestemmingsplannen. Denk daarbij aan activiteiten op locaties waar detailhandel niet is toegestaan en ook niet wenselijk is.
D. Meer samenhang in het aanbod (bijvoorbeeld door gezamenlijk een “bidbook” op te stellen waarmee de marketing kan uitgevoerd).

9.3 Aantrekkelijke en vitale retailstructuur

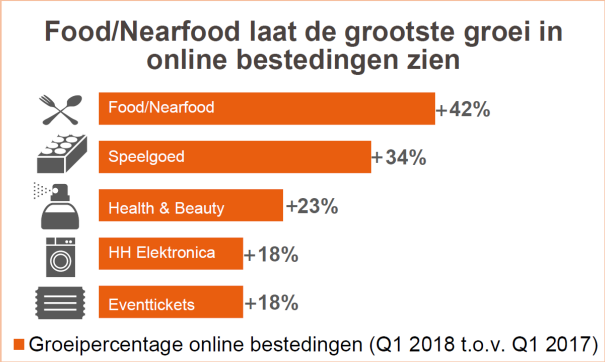
De gewenste retailstructuur voor de Liemers is een attractief retailaanbod waarbij de behoefte van mensen en de leefbaarheid van kernen voorop staan. Een structuur met enkele grotere regionale centrumgebieden (aangevuld met de outlet), een groot aantal lokale centrumgebieden centraal in de dorpskernen, wijken en buurten, en het grootschalig cluster voor volumineuze detailhandel in Duiven. Uitbreiding buiten de bestaande kernen is niet wenselijk, tenzij het om ondergeschikte en locatie gebonden detailhandel gaat. Door verhoging van de kwaliteit en beleving versterkt de retailsector. Planinitiatieven die daarop inzetten worden gestimuleerd. Dit

via ruimtelijk-functionele ingrepen (kan zijn herstructurering) en het faciliteren van innovaties die de het aanbod versterken, ook vanuit toeristisch perspectief.

9.4 Groei e-commerce

De groei van e-commerce is zowel een kans als een bedreiging voor de Liemers. Aan de ene kant hebben bestaande fysieke winkels het moeilijk en moeten ze zien in te spelen op de hoge eisen van de consument. Aan de andere kant komen nieuwe bedrijven in e-commerce op en komen er op bedrijventerreinen nieuwe (grootschalige) distributiecentra bij. Dit brengt ook weer werkgelegenheid met zich mee en de transportsector profiteert ook.

In de foodsector bijvoorbeeld speelt internet (nog) geen grote rol (marktaandeel ca 1,5%), mede door de fijnmazige structuur, de aard van het product (vers), de lagere marges en de complexere logistiek. Maar mede als gevolg van innovaties in logistiek (o.a. pick-up points, solitair en bij winkels) en technologie, en in de wijze waarop vers online wordt aangeboden (o.a. maaltijdboxen) zal de invloed van internet ook in deze branche nog zeker toenemen. [15]

Wij willen in de Liemers ruimte bieden aan nieuwe bedrijvigheid in de e-commerce en het retailaanbod zo sterk mogelijk maken.

9.5 Promotie en marketing van de Liemers

Hoewel de fysieke retailsector niet voorbijgaat aan de toename van online bestedingen, vindt de kooporiëntatie vaak plaats via internet (zoeken/vergelijken) maar vervolgens komt de bezoeker toch naar de ondernemer om het product te proberen of bekijken. Daarnaast is de bezoeker op zoek naar beleving en de Liemers heeft alles in huis om dat te bieden. Het heeft daarom ook onze voorkeur om bijvoorbeeld via clustervorming en een gezamenlijke profilering de bezoeker een combinatiebezoek te laten brengen aan onze “parels”.

Perifere detailhandel Centerpoort-Nieuwgraaf Duiven
Binnen de regio biedt Duiven-Nieuwgraaf door onder meer de aanwezigheid van IKEA de beste uitgangssituatie om uit te groeien tot een bovenregionaal topthemacentrum op het gebied van wonen/in-en-om-het-huis. Dit beleid is momenteel binnen het hiertoe aangewezen concentratiegebied in uitvoering (verbreding aanbod, meer clustering, verbetering verblijfsklimaat).

[15] Figuur thuiswinkel.org Thuiswinkel marktmonitor q1 2018.

Fashion Outlet Zevenaar (FOZ)
Een outlet is een concentratie fabriekswinkels waar fabrikanten en handelaren partijen goederen (meestal merkkleding, maar ook bv. schoenen of sieraden) tegen hoge korting verkopen aan consumenten. De regionale positie en aantrekkingskracht van de Liemers wordt door de komst van het Fashion Outlet Zevenaar vergroot. Door slim 'mee te liften' met de marketingactiviteiten van het FOZ worden meer consumenten bereikt. Op en rond het FOZ kunnen consumenten uit heel Nederland en Duitsland kennismaken met de kracht van de regio.

Hanzestad Doesburg
Doesburg is een prachtige historische Hanzestad en biedt een onderscheidende aanbod. In de fraaie historische binnenstad is het middeleeuwse stratenpatroon perfect bewaard gebleven. Aangevuld met de mooie mix van horecagelegenheden, culturele voorzieningen en onderscheidende winkels is Doesburg zeer onderscheidend en heeft grote aantrekkingskracht op de bezoeker tot ver buiten de regio.

Aantrekkelijke winkelgebieden
De Liemers biedt een uitgebreid en gevarieerd winkelaanbod in de diverse winkelcentra. Door het vergroten van de beleving (denk aan evenementen en weekmarkten), en door in te spelen op de wensen van de bezoekers (ook uit Duitsland) ontstaan een aantrekkelijke winkelgebieden die (in combinatie met het toevoegen van beleving) bijdragen aan de profilering en aantrekkelijkheid van de Liemers.

Energietransitie en circulaire economie

10. ENERGIETRANSITIE EN CIRCULAIRE ECONOMIE

10.1 Doelen

De Liemers wil bij dit thema de volgende doelen realiseren:

- De energietransitie als duurzame motor van de werkgelegenheid (kennis lokaal opbouwen en toepassen).
- Circulaire economie stimuleren op bedrijventerreinen.
- Voldoende laadpunten voor alternatieve duurzame brandstoffen.

10.2 De energietransitie als duurzame motor van de werkgelegenheid

Als regio hebben wij de ambitie (en verplichting) om in 2050 net als heel Nederland gasloos te zijn en circulair. Om de energietransitie te realiseren is het onder meer nodig om:

✓ bestaande woningen te isoleren en te voorzien van zonnepanelen en warmtepompen;
✓ woningen / woonwijken / bedrijventerreinen aan te sluiten op een alternatief voor aardgas;
✓ duurzame energieopwekking met een relatief groot ruimtebeslag (zoals zonneparken, windturbines en aardwarmte) in het landschap in te passen;
✓ netwerken geschikt te maken voor decentrale opwekking;
✓ nieuwe ondergrondse infrastructuur aan te leggen.

De overstap op duurzame energie biedt grote kansen voor de werkgelegenheid. Tussen 2014 en 2016 liep de werkgelegenheid in Nederland in de traditionele energiesector terug van 83.000 naar 73.000 arbeidsjaren (werkgelegenheid omgerekend in voltijdsbanen). In de duurzame energie steeg de werkgelegenheid juist van 46.000 naar 52.000 arbeidsjaren[16]. Onder invloed van het landelijke Energieakkoord en het Klimaatakkoord zal deze ontwikkeling verder versnellen. Nieuwe banen ontstaan vooral in de installatiesector en de bouw. Vakmensen voor de productie en installatie van bijvoorbeeld zonnepanelen of warmtepompen zijn de komende jaren hard nodig, net als mensen die meehelpen bij de ontwikkeling van duurzame technologieën. In de bouwsector is toenemende behoefte aan mensen die verstand hebben van isolatie en verduurzaming van gebouwen. In de Liemers zien wij de energietransitie als kans om de regionale werkgelegenheid een impuls te geven. Door onder andere gerichte opleidingen te ontwikkelen en het stimuleren van innovatie willen we de kennis regionaal borgen.

De energietransitie vraagt de komende jaren om forse investeringen in mensen. Het is lastig om precies te voorspellen hoeveel nieuwe banen de overgang naar duurzame energie oplevert. Maar de snelle groei van het aantal vacatures betekent dat er meer jongeren nodig zijn die kiezen voor een

[16] Bron: SER-advies Energietransitie en werkgelegenheid, juni 2018.

opleiding in techniek, bouw of ict. Onder meer via de onderwijsinstellingen en de Groene Allianties zetten wij in op aansprekende voorbeelden en een gezamenlijke strategie.

10.3 Circulaire economie stimuleren op bedrijventerreinen

Er is veel uitwisseling mogelijk tussen de diverse bedrijven (zowel afnemer als producent van energie en grondstoffen) vanwege de korte afstanden en goede bereikbaarheid op bedrijventerreinen. Door verschillende groepen bedrijven en gebruikers een ecosysteem te laten vormen, bijvoorbeeld door het sluiten van kringlopen (energie, grondstof, water), kan een bedrijventerrein volledig circulair worden. Een voorbeeld hiervan is Synergiepark InnoFase in Duiven. Ook is de combinatie met woonwijken mogelijk (warmte uitwisselingen, energienetwerken, etc.). Concrete afspraken hierover zijn vastgelegd in het Gelders Energieakkoord en de daarbij behorende Liemerse routekaart. De Groene Allianties de Liemers speelt in de uitvoering van deze afspraken een belangrijke rol. Door gezamenlijke kostenbesparingen, lokaal hergebruiken van grondstoffen, het sluiten van lokale kringlopen zetten we stappen richting een circulaire economie. Een belangrijke randvoorwaarde is dat ondernemers en bedrijven bereid zijn informatie over grondstoffen verbruik en afvalstromen met elkaar te delen.

10.4 Voldoende laadpunten voor alternatieve duurzame brandstoffen.

Elektrisch of duurzaam vervoer kan op twee manieren bijdragen aan versterking van de lokale economie. Ten eerste kunnen bedrijven en de gemeenten initiatieven ontwikkelen die werkgelegenheid opleveren. Ten tweede maakt de aanwezigheid van de laadinfrastructuur de regio tot een aantrekkelijkere vestigingsplaats voor bedrijven die zich met duurzaamheid willen profileren.

Gezien de strategische ligging van de Liemers willen in samenwerking met marktpartijen inzetten op een snelle toename van het aantal e-laadpunten en andere duurzame brandstoffen. Ook zien wij daarbij ruimte voor experimenten met bijvoorbeeld smart mobility en nieuwe vormen van duurzaam openbaar vervoer.

Specifieke aandacht hebben wij voor de logistieke sector. Vrachtwagens zijn veelal nog te groot en te zwaar voor elektrificatie. Samen met de sector gaan we actief inzetten op alternatieven en bieden we ruimte voor experimenten of proeftuinen.

11. RUIMTELIJKE ONTWIKKELAGENDA

In deze analyse zijn vijf thema's benoemd waar de regio de Liemers in samenwerking met ondernemers en het onderwijs op in gaat zetten. De laatste jaren is de werkgelegenheid in de Liemers gegroeid en is het aantal bedrijfsvestigingen sterk toegenomen. Dit vertaalt zich in onder andere in een toename van de vraag naar bedrijventerreinen (waaronder XXL-kavels). We zien veel mogelijkheden om aan de hand van deze economische analyse en de visie de werkgelegenheid in de Liemers zowel kwantitatief als kwalitatief verder te laten groeien. In de visie worden ook een aantal randvoorwaarden benoemd die nodig zijn om de gezamenlijke doelen te kunnen halen. Dat geldt met name voor de bereikbaarheid over de weg (verbreding A12, doortrekken A15 en aansluiting A18), het spoor en het water maar ook een goede ontsluiting van de bedrijventerreinen.

Als aan deze randvoorwaarden kan worden voldaan zal onze strategisch zeer gunstige ligging optimaal worden benut. Groei van de werkgelegenheid betekent ook dat de regio moet beschikken over goede voorzieningen en de juiste programmering in de woningbouw en werklocaties. We willen voorkomen dat er de komende jaren onvoldoende ruimtelijke mogelijkheden zijn voor economische groei. Daarom verdient het aanbeveling om de economische en demografische ontwikkelingen op integrale wijze in de regio op elkaar af te stemmen en te vertalen in een integrale ruimtelijke 'ontwikkelagenda' (omgevingsvisie) voor de Liemers.

12. UITVOERINGSPROGRAMMA

In het uitvoeringsprogramma worden per thema de onderwerpen benoemd die we als regio kunnen gaan uitvoeren. De uitvoeringsagenda is bedoeld als hulpmiddel om focus aan te brengen en de activiteiten aan de diverse stakeholders te adresseren. De analyse en de visie vormen het kader en het uitvoeringsprogramma vormt de basis voor nadere uitwerking en concretisering (bijvoorbeeld op projectniveau). Het uitvoeringsprogramma is om die reden in deze analyse niet vertaald in een financiële paragraaf. Er gebeurt al veel in de Liemers en mede daarom is het vertrekpunt voor diverse onderdelen verschillend.

Thema	**Logistiek en maakindustrie**
Doel	Toekomstbestendige en innovatieve maakindustrie
Activiteit	Kennisdeling in de maakindustrie (aansluiten bij Fieldlabs)
Toelichting	In de maakindustrie is het niet altijd gebruikelijk dat men bij elkaar “in de keuken” kijkt. Dit zou wel helpen om innovaties te stimuleren. Hierbij kan gedacht worden aan innovatiemakelaars (conform voorbeeld Achterhoek) of het oprichten van een innovatieplatform.
Uitvoerende partijen	De vijf gemeenten, LINDUS en ondernemersverenigingen.
Planning	Uitwerking 2019, realisatie 2020 e.v.

Thema	**Logistiek en maakindustrie**
Doel	Voldoende ruimte voor grootschalige ontwikkelingen
Activiteit	Zorgen voor voldoende beschikbaar bedrijventerrein.
Toelichting	De markt voor o.a. XXL-distributiecentra is groeiende. De Liemers wil zorgen voor (planologisch) voldoende ruimte op bedrijventerreinen met de juiste kwaliteit en functie voor bedrijvigheid en logistieke XXL ontwikkelingen ook op lange termijn. Ook de daarvoor benodigde infrastructuur heeft prioriteit (bv. doortrekken A15 en optimalisatie N316).
Uitvoerende partijen	De vijf gemeenten, Emmerich (EMZ).
Planning	2019-2025

Thema	**Logistiek en maakindustrie**
Doel	Grensoverschrijdende samenwerking met Duitsland/Emmerich, branding van de logistieke hotspot.
Activiteit	Montferland en Emmerich treffen voorbereidingen om de grensoverschrijdende ontwikkelingen op het gebied van de logistiek te gaan onderzoeken. Bestaande bedrijven worden maximaal gefaciliteerd en er wordt extra inzet gepleegd op acquisitie. Tevens willen we de jaarlijkse Dag van de Logistiek in de Liemers organiseren.
Toelichting	Het trimodale aspect (water, weg, spoor) is uniek en dit willen we verder toepassen en vermarkten, passend binnen de logistieke hotspot en de bovenregionale strategie.
Uitvoerende partijen	De vijf gemeenten, Emmerich, LILA, knooppunt EMZ.
Planning	2019-2020

Thema	**Arbeidsmarkt**
Doel	Verminderen bestuurlijke versnippering en slagvaardigheid vergroten (1).
Activiteit	De RSD de Liemers verder ontwikkelen als uitvoerende netwerkorganisatie.
Toelichting	Doel is om te komen tot een publiek private samenwerking met een collectief van werkgevers en onderwijsinstellingen die bereid zijn te investeren in sociaal ondernemerschap en leerwerkvoorzieningen.
Uitvoerende partijen	Zevenaar, Duiven en Westervoort, RSD.
Planning	2019-2030.

Thema	**Arbeidsmarkt**
Doel	Verminderen bestuurlijke versnippering en slagvaardigheid vergroten (2).
Activiteit	Jaarlijks Liemers arbeidsmarkt seminar, oprichting Liemerse Ambassade.
Toelichting	De ontwikkelingen gaan snel en het blijft belangrijk om deze met elkaar te delen, elkaar te ontmoeten en afspraken te maken (met de drie O's gezamenlijk). Naast de governance goed te organiseren kan dit door een jaarlijks seminar te houden.
Uitvoerende partijen	RSD de Liemers, ondernemersverenigingen, onderwijsinstellingen.
Planning	2019 en verder.

Thema	**Arbeidsmarkt**
Doel	Toekomstbestendig en wendbaar maken beroepsbevolking (1).
Activiteit	Koppelen van docenten praktijkonderwijs aan bedrijven + stages vanuit de WW
Toelichting	Door meer kennis en ervaring op te doen in het bedrijfsleven kan het onderwijs beter inspelen op de behoeften van het bedrijfsleven. Door stages vanuit de WW te organiseren wordt het eenvoudiger werkervaring op te doen voor langdurig werklozen. Flexibele instrumenten voor de RSD en werkgevers zijn daarbij een voorwaarde.
Uitvoerende partijen	POA de Liemers, LINDUS, Onderwijsinstellingen, UWV, RSD de Liemers
Planning	Doorlopend

Thema	**Arbeidsmarkt**
Doel	Toekomstbestendig en wendbaar maken van de beroepsbevolking (2)
Activiteit	Gemeenten geven zelf het goede voorbeeld als het gaat om aannemen werknemers met een handicap (niet regionaal).
Toelichting	In 2016 hebben overheden te weinig banen gecreëerd voor mensen met een arbeidsbeperking. Daarom geldt in 2018 een quotum voor overheidswerkgevers. Zij moeten in dit jaar 1,93% van hun verloonde uren besteden aan de doelgroep. Dit percentage heeft het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) berekend. Werkgevers in de private sector moeten aan de landelijke afspraken voldoen.
Uitvoerende partijen	De vijf Liemerse gemeenten + werkgevers (<25 fte in dienst)
Planning	Doorlopend

Thema	**Arbeidsmarkt**
Doel	Beter gebruik maken van de ligging aan de arbeidsmarkt in Duitsland.
Activiteit	Doel is vraag en aanbod op de arbeidsmarkt meer met elkaar in balans te brengen. Voorbeeld is het project ‘Grenzen bewegen’.
Toelichting	Er zijn veel vacatures in de buurregio Emmerich-Kleef. Andersom zijn er ook kansen voor werkgevers in de Liemers om gespecialiseerd personeel uit Duitsland aan te nemen. Het project Grenzen bewegen heeft als doel de verbinding te versterken en de (taal)drempel te verlagen.
Uitvoerende partijen	RSD de Liemers, gemeenten, ondernemersverenigingen, EURES.
Planning	Doorlopend

Thema	**Arbeidsmarkt**
Doel	Goede verhouding in vraag en aanbod huisvesting arbeidsmigranten
Activiteit	Centrale aanpak voor huisvesting arbeidsmigranten (inventarisatie en onderzoek)
Toelichting	De huisvesting van arbeidsmigranten vormt op sommige plekken een probleem (te weinig capaciteit). Zowel voor werkgevers als voor de overheid is een gezamenlijke aanpak en coördinatie wenselijk .
Uitvoerende partijen	De vijf Liemerse gemeenten
Planning	2019

Thema	**Vrijetijdseconomie**
Doel	De Liemers als centrale boodschap uitstralen.
Activiteit	Regiomarketing voortzetten en versterken (De Liemers helemaal goed!).
Toelichting	Ondernemers in de vrijetijdssector kunnen meer aandacht besteden aan de Liemers in bij de marketing van hun producten of diensten.
Uitvoerende partijen	De vijf gemeenten, Liemers++, de Liemers helemaal goed!, ondernemers.
Planning	2019-2030.

Thema	**Vrijetijdseconomie**
Doel	Een kwalitatief sterke vrijetijdssector.
Activiteit	Ondernemers werken aan innovatie, kwaliteit en gastvrijheid. De gemeenten stimuleren in hun (ruimtelijke) plannen een onderscheidend en divers aanbod. Bij grootschalige ontwikkelingen vindt regionale afstemming plaats. Het organiseren van een jaarlijks Liemers recreatie-evenement voor ondernemers.
Toelichting	De Liemers is een regio die inzet op kwaliteit van het aanbod in plaats van kwantiteit.
Uitvoerende partijen	Ondernemers, Liemers++, de vijf gemeenten.
Planning	2019-2030.

Thema	**Vrijetijdseconomie**
Doel	Meer samenhang in het aanbod en het toevoegen van beleving voor de bezoeker.
Activiteit	Dit is een brede doelstelling maar als concreet voorbeeld kan worden ingezet op een jaarlijkse Liemerse slowfood markt organiseren.
Toelichting	Hieronder valt ook het zichtbaar maken van de (cultuur)historie (o.a. Mauritslinie).
Uitvoerende partijen	De vijf gemeenten, Liemers++.
Planning	2019-2030.

Thema	**Vrijetijdseconomie**
Doel	Een regionale evenementenkalender opstellen.
Activiteit	Een (toeristische) regionale evenementenkalender voor de Liemers opstellen.
Toelichting	Het resultaat hiervan is meer bekendheid voor de bezoekers en inwoners van wat er te beleven is. Dit komt eveneens de branding / marketing van de regio ten goede.
Uitvoerende partijen	De vijf gemeenten, de Liemers helemaal goed!, Liemers++
Planning	Eerste kalender 2019, afspraken maken over het beheren van de kalender.

Thema	**Retail**
Doel	Meer samenhang in het aanbod en branding van de regio.
Activiteit	Gezamenlijk een bidbook opstellen
Toelichting	De eigen identiteit van de kernen en de parels komen hierin naar voren. Hiermee kan het aanbod in samenhang met elkaar worden gepromoot. Denk ook aan streekproducten en evenementen. Dit heeft ook een relatie met het thema vrijetijdseconomie.
Uitvoerende partijen	De vijf Liemerse gemeenten
Planning	2019

Thema	**Retail**
Doel	Aantrekkelijke en vitale retailstructuur
Activiteit	Inspelen op doelgroepen en achtergrond bezoekers
Toelichting	Als voorbeelden worden genoemd Duitse menukaarten in de horeca en gezamenlijke websites in verschillende talen.
Uitvoerende partijen	Ondernemers (-verenigingen), subsidie mogelijk via Euregio.
Planning	Doorlopend

Thema	**Retail**
Doel	Inspelen op de groei aan e-commerce bedrijven op bedrijventerreinen
Activiteit	Onderzoeken of een gezamenlijke regionale retailvisie hier aan kan bijdragen.
Toelichting	Ruimte bieden aan distributiecentra, ondernemerschap en innovatie in de e-commerce stimuleren, nadere analyse vraag en aanbod winkelaanbod vertalen in regionale afspraken.
Uitvoerende partijen	De vijf Liemerse gemeenten.
Planning	2019

Thema	**Energietransitie en circulaire economie**
Doel	De energietransitie als duurzame motor van de werkgelegenheid
Activiteit	Gezamenlijke strategie opstellen en een gericht scholing- en opleidingsaanbod organiseren. Bedrijven kiezen bij voorkeur voor het regionale scholingsaanbod.
Toelichting	De kansen op de arbeidsmarkt moeten regionaal worden bekeken en benut omdat mensen veelal zoeken naar werk en scholing in de regio waarin ze wonen. De SER beveelt aan dat mbo- en hbo-scholen samen met ondernemers, en gesteund door regionale O&O (opleiding en omscholing) fondsen, meer en sneller dan nu al gebeurt, onderwijsprogramma's maken die vaklieden afleveren met een goede basisopleiding plus de vaardigheden om zich vlot aan te passen aan veranderend werk.
Uitvoerende partijen	Onderwijsinstellingen, de vijf gemeenten, ondernemers(-verenigingen), PFO Duurzaamheid.
Planning	Strategie vaststellen 2020.

Thema	**Energietransitie en circulaire economie**
Doel	Circulaire economie stimuleren op bedrijventerreinen.
Activiteit	We gaan door met projecten als InnoFase, Smart Industry en de activiteiten van Groene Allianties de Liemers. Ervaringen worden gedeeld en zo mogelijk uitgerold op bedrijventerreinen waar nodig.
Toelichting	We willen doorgroeien naar een volledig circulaire economie, passend binnen de afspraken van het Gelders Energie akkoord. De te volgen strategie zal nog nader worden uitgewerkt.
Uitvoerende partijen	De Groene Allianties, LILA, LINDUS, de vijf Liemerse gemeenten en onderwijsinstellingen, PFO Duurzaamheid.
Planning	2019-2030.

Thema	**Energietransitie en circulaire economie**
Doel	Voldoende laadpunten voor alternatieve duurzame brandstoffen.
Activiteit	Samen met marktpartijen nieuwe laadpunten voor elektrische auto's realiseren. Daarbij kan ook gedacht worden aan bijvoorbeeld LNG, Waterstof. Specifieke projecten samen met de transportsector.
Toelichting	Om de transport sector en mobiliteit te verduurzamen dient er een goede infrastructuur voor alternatieve brandstoffen te zijn.
Uitvoerende partijen	Marktpartijen, LILA, de vijf Liemerse gemeenten, provincie, PFO Duurzaamheid.
Planning	2019 plan van aanpak.